

4. Mänsklig närvaro och frånvaro

I DÉER OM ORÖRD natur, ofta uttryckta med ord som *vildmark* eller *ödemark*, är centrala i kolonial diskurs och kan sägas legitimera nybyggarkolonisation; denna vilda natur saknar ägare och genom att tämja och civilisera en vild och primitiv natur omvandlas markerna till något mer värdefullt, nämligen civilisation (se kapitel 3 ovan). Under lång tid har synen på naturen i väst dominerats av en föreställning om naturen som något skilt från människan. Naturen är enligt detta synsätt per definition det som inte är människor eller skapat av människor. Utifrån de undersökta texterna ställer jag i detta kapitel följande fråga: i vilken utsträckning och på vilka sätt skildras mänsklig närvaro respektive frånvaro före och under nybyggarkolonisationen? Mer specifikt undersöks om representationer av tomhet, vildmark och av natur som är opåverkad av människan skapas och vid vilka tillfällen naturen framställs som vild och öde respektive befolkad av människor. Vidare studerar jag vilka aktiviteter, individer och grupper som upphäver tomheten i texterna och som tillåts befolka markerna.

Kapitlet är upplagt så att det första och andra avsnittet fokuserar på Petrus Læstadius journaler och bland annat hans förhållningssätt till samisk närvaro i markerna. Efter detta vänds blicken mot platsen för de första nybyggarna i de 116 byskildringarna i *Gamla byar i Vilhelmina*. Vart kommer nybyggarna – till tom ödemark, eller till platser med mänsklig närvaro? Efter detta diskuterar jag ortnamnen i *Gamla byar i Vilhelmina*, där särskilt deras potential att upphäva föreställningar om tomhet och av människan opåverkad natur. Kapitlet avslutas med en sammanfattande diskussion.

4.1 *Markernas olika ansikten*

När Petrus Læstadius skildrar sina egna resor har han många tillfällen att karakterisera sina omgivningar. I dessa beskrivningar och narrativer uppstår till synes motstridiga representationer med avseende på den fråga som här studeras: markerna är å ena sidan vilda och öde, å andra sidan sedan mycket länge bebodda av samer. I det följande diskuterar jag denna till synes paradoxala hållning och hävdar att detta bör förstås utifrån Læstadius idéer om kulturstadier. Slutligen diskuterar jag Læstadius romantiska besjälningar av djurvärlden.

4.1.1 Föreställningen om vildmark

Den bild av markerna som målas upp av Læstadius har alltså delvis karaktären av opåverkad natur: öde, utan transportvägar, och med en ogästvänlighet som tycks stöta bort människan. Särskilt tydligt blir detta när han skriver om nybyggarnas villkor, och närmast följer några exempel på detta. I en diskussion om kostnaden för att ansöka om ett nybygge beskrivs platsen för detta nybygge som "vilda ödemarken" (Læstadius 1833, s. 325), och marken som nybyggaren Carlberg bröt till åker beskrivs som "den argaste stenkäpp" (Læstadius 1833, s. 231). Pite lappmarks sena utveckling förklaras delvis "af den mer sterila och oländiga naturliga beskaffenheten" (Læstadius 1833, s. 433) och apropå i Læstadius tycke orättvisa bestämmelser som drabbar nybyggarna klagar han:

Vi arbeta på en ofruktbar ödemark, af hvilken staten icke har, eller, utan vårt arbete, någonsin kan vänta sig den ringaste afkastning. (Læstadius 1833, s. 391.)

Vid sidan av nybyggarnas hårda villkor är det i beskrivningar av transporter som markerna framstår som allra mest ogästvänliga. När de egna resorna tillsammans med hästen Slompen är föremål för beskrivning så sker dessa bland annat "i Lappmarkens ödsliga skogar" (Læstadius 1831, s. 317). Återkommande är just de långa avstånden och de svåra transportvägarna – skildrat såväl genom noggranna beskrivningar av resandet som i explicita resonemang och förklaringar för en läsare som är obekant med området. Knutet till de långa avstånden återfinns också stora faror och under flera av sina färder riskerar Læstadius själv livet, på vresiga sjöar, tunna isar och översnöade farvägar. Han konstaterar:

En missionaire har tre hufvudsakliga olägenheter att befara: drunkna, svälta ihjäl eller frysa ihjäl. Än skall han om sommaren vada öfver strida strömmar uppe i fjellen: halkar man ett enda steg, så är man förlorad, derest icke Försynens underbara hand ändå räddar, till prof på sin närvaro. Än måste man med båt färdas de stora sjöarna och se döden i synen i de brusande böljorna, än åter gå på svag is, med fara att få ett kallbad i sjöbotten. I de vilda skogarna och på de ödsliga fjellen kommer man stundom att vandra i mörker och dimma, utan att veta hvar. När matsäcken blir slut, hvar vill man taga bröd? Eller om man vintertiden oförtäckt far vill och ej kommer till folk, utan får tillbringa nätterna ute under 40 graders köld, hvad skall man betäcka sig med? (Læstadius 1831, s. 180.)

De faror som sammanfattas i detta stycke exemplifieras också i journalerna genom Læstadius egna äventyr.

De vilda, ödsliga och farliga markerna får läsaren även möta genom Læstadius föreställningar om de utomstående blickar. Det första exemplet hämtas här från Læstadius andra journal. Kontexten är att Læstadius ska hämta sin unga hustru, Carolina Fredrika Hagberg, från hennes hem i Rasbo i Uppland, och ta henne med till norra Sverige. I beskrivningen av detta lever Læstadius sig in i hennes föreställningsvärld. Det är Carolinas blick och den hos dem omkring henne i uppländska Rasbo – så som han föreställer sig den – som läsaren får ta del av:

Förlofvad med en man, hvars irrande lif, som en oväders-fogel, sväfvade i storm och urväder kring Lapplands vilda fjell och skogar, dessa Rimthussarnas hemvist, hvilka tankar måste icke uppstiga i hennes själ. Och när denne man, efter ett års förlopp, skulle komma och hemta henne med sig, måste det icke förefalla något nära, likasom när Alonzo kom och ryckte sin brud med sig till skuggornas rike, der rysliga spöken skulle dansa omkring dem? Huru skulle ej hennes omgifnings föreställningar om nordens aldrig solbeglänta land, bestorma hennes själ! Hvem undrar då öfver de tårar, i hvilka hennes hjerta stundom utgjöt sig? (Læstadius 1833, s. 97.)

Læstadius ser sig själv genom Carolinas blick; det ”irrande” livet han levt under tiden som trolovad måste ha bekymrat henne, och när han kommer för att hämta hem henne, måste hon ha upplevt det som något hemskt, som om hon tvingades med till dödsriket.¹ Förutom Carolinas föreställningar om sin blivande make är det platsen som utgör fokus för de utomstående blickar. Det råder ”storm och urväder”, fjällen och skogarna är vilda och de är dessutom hemvist åt ”rimthussar”, Edda-diktningens

¹ Læstadius hänvisar till spökballeden om ”Alonzo den tappre och skön Imogine” (Nordberg 1977, s. 73).

frostjättar (Nordberg 1977a, s. 73). Den plats hon är på väg till är evigt mörk, det är ”nordens aldrig solbeglänsa land” (Læstadius, 1833, s. 97), och i liknelsen med Alonzos brud Imogene blir platsen till och med ett dödsrike. Skildringen präglas av starka känslor och den syn på norra Sverige som Carolina och hennes omgivning föreställs hysa är enligt Læstadius en fullgod förklaring till att den unga fästmon gråter vid tanken på den kommande resan dit.

Ytterligare ett exempel på denna föreställda utifrånblick möter läsaren i beskrivningen av händelseförloppet på en gästgivargård i Hälsingland, där Petrus, som han skriver, blir föremål för barmhärtighet, genom att en fänrik och några underofficerare bjuder honom på fisk. Här är det en något ironisk Læstadius som låter sig själv speglas i de finare herrarnas ögon:

Till och med min illa gjorda rock fann nåd för de uniformerade Herrarnes ögon, och man förklarade den rätt passabel, att vara gjord i Lappmarken. Derefter rättade sig förmodligen äfven omdömet om ägaren, ett skogs-djur ifrån det råa mörksens rike, intressant att se för dess raritet, och tolerabelt för dess dressering. (Læstadius 1833, s. 128.)

De uniformerade herrarna värderar inte Petrus rock utifrån ett civiliserat sammanhang, utan de ser dess kvaliteter utifrån en fattig och outvecklad kontext; den må vara illa gjord, men överstiger ändå vad man kunde förvänta sig från denna del av landet. I likhet med föregående exempel är det exotismen som Læstadius föreställer sig präglar den utomståendes syn på norra Sverige – och på honom själv: platsen är rå och mörk i fänrikens och underofficerarnas blick, och Læstadius själv blir ett intressant och ovanligt skogsdjur som domesticerats så pass att det duger som underhållning i någorlunda civiliserade sammanhang.

4.1.2 En kulturell ödemark

Beskrivningarna i Læstadius journaler, av en plats som är öde, vild, farlig och ogästvänlig, pekar mot en förståelse av markerna som orörd natur snarare än en arena för mänsklig aktivitet – åtminstone före nybyggarna anlände. En sådan förståelse utmanas dock i Læstadius skildringar av en tydlig samisk närvaro med lång historia. Ett exempel på sådan närvaro återfinns i ett avsnitt i andra journalen där ett slags samisk förhistoria tecknas. Læstadius menar att nybyggarnas ursprung härrör från senare

hälften av 1600-talet medan man behöver gå till 1600-talet före Kristi födelse för att närma sig samernas ursprung (Læstadius 1833, s. 451).

Förutom beskrivningar av samisk historia i markerna och många etnografiska beskrivningar av samiska seder och bruk får läsaren ta del av berättelser om möten med samer; det ingår ju också i Læstadius uppdrag att resa runt bland den samiska befolkningen. Hur kan man förstå denna mycket påtagliga samiska närvaro i relation till framställningen av platsen som vild och öde?

Frågan kan delvis besvaras genom att utforska hur Læstadius konstruerar begreppet *kultur*. Nybyggarkolonisationen innebär för honom i stor utsträckning införandet av just kultur, och denna process framställs återkommande som ett krig:

Den, som drager åstad att eröfra ett fiendtligt land, misslyckas vanligen i sitt förehafvande, om han rycker fram alltför hastigt och långt ifrån sina reserver, så att communicationen blir afbruten. Detsamma händer äfven den, som vill göra den i sjelfva verket ärofullare eröfringen, att medelst cultur taga ett öde land i besittning. (Læstadius 1831, s. 11.)

Citatet ställer här naturen mot kulturen och illustrerar även det höga värde Læstadius tillskriver nybyggarkolonisationen. Ett liknande språkbruk, vilket också liknar exempel på kolonial diskurs från andra delar av världen (se kapitel 3 ovan), återkommer på flera ställen i texterna, exempelvis i den andra journalen när Læstadius motiverar det stora utrymmet skildringarna av nybyggarkolonisationen får uppta i hans text. Han menar att just kulturens framskridande är det viktigaste i ett lands historia, varpå han återkommer till krigsmetaforiken: ”sedan man öfverallt läst huru eröfrare slagit ner härar och förödt riken, kan det för ombytet skull roa att se huru Nybyggare rödja skog och grafva diken” (Læstadius 1833, s. 234).

Naturen som Læstadius skildrar kännetecknas av långa och svårforcerade avstånd, hårt klimat, karga och sterila jordar, farliga isar och forsar, mörker och dimma. Naturen utgör därmed hinder för kulturens införande. Kultivering av området – som Læstadius själv genom sina missionsresor deltar i – blir till en stor bedrift just genom dessa svårigheters övervinnande: den ärofulla erövringen vore inte lika ärofull om det var enkelt. Vad händer då med samerna i Læstadius skildring av platsen som ett slags – åtminstone vad kultur avser – *terra nullius*?

Utifrån resonemangen i de båda journalerna kan man konstatera att

Læstadius *kultur* har två karakteristika, nämligen först och främst att finnas i olika grader, samt att det finns en naturlig, eller åtminstone föredragen utvecklingsriktning, från lägre till högre kultur. Læstadius visar här upp ett kulturhierarkiskt synsätt som under 1800-talet präglade svensk samepolitik (Lundmark 2002).

Att Læstadius *kultur* förekommer i olika hög grad visar sig exempelvis när han diskuterar Tacitus *finnar*, som sägs vara ”en ren jagtnation, stående på den lägsta grad af cultur, lefvande endast för dagen” (Læstadius 1833, s. 470).² Han fortsätter: ”Ett nomadfolk står onekligen på en högre grad af cultur än en jagtnation” (Læstadius 1833, s. 470).

I beskrivningen av samerna visar Læstadius tydligt upp sin syn på förhållandet mellan skogs- och fjällsamer. Om skogssamerna skriver han att ”de stå också på en bättre grad af cultur, än de öfriga”³ (Læstadius 1831, s. 225). Han värderar skogssamerna högt och romantiserar deras levnadssätt, medan fjällsamerna vid flera tillfällen skildras som ociviliserade och råa.

Högst upp i denna hierarki återfinns de jordbrukande folken, och i en diskussion av fjällsamernas kristendomskunskap och undervisning, med hänvisning till liknande förhållanden i resten av världen, konstaterar Læstadius:

Hittills instämma åtminstone historiens vittnesbörd deri, att ett nomadfolk aldrig uppnått den grad af cultur, som ett åkerbrukande. (Læstadius 1831, s. 184.)

Læstadius argumenterar i sina skildringar för att åkerbruket och inte boskapsskötseln bör vara norrlänningens prioritet, bland annat när han lägger ut texten kring nödåren på 1820- och 1830-talet i den andra journalen (se kapitel 6 nedan). Denna åsikt underbygger Læstadius även med idén om den kulturella utvecklingens föredragna bana:

Att ifrån åkerbruk återgå till boskapsskötsel, det är ett steg tillbaks på Culturens bana, hvilket väl intet civiliseradt folk bör taga. Ett odladt land, förvandlad till en betesmark, skall alltid med missnöje och en viss sorglig känsla skådas af menniskovännen. (Læstadius 1833, s. 421.)⁴

² Petrus Læstadius hänvisar här till den romerska historikern Tacitus, vars *Fenni* tolkats som åsyftande samerna (Collinder 1953, Kvenangen 1996, s. 15). Denna tolkning ser inte heller Læstadius själv som någon omöjlighet (Læstadius 1833, s. 470).

³ Med ”de öfriga” avser Læstadius här fjällsamerna.

⁴ I en fotnot till denna passage tillägger Læstadius ett citat av den romerska poeten [s. 63]

När Læstadius skriver om kolonisationen och Norrlands utveckling är alltså begreppet *kultur* centralt. Med krigsliknelser beskriver han kulturens införande. I detta är den dualistiska natursynen tydlig: en ogästvänlig och vild ödemark – den orörda naturen – tas i besittning och erövrar av kultur och åkerodlingen representerar det sätt att leva som står högst på kulturskalan. Samerna däremot representerar för Læstadius lägre grader av kultur, även om det också hos dem återfinns hierarkier. Ett sätt att förstå Læstadius konstruktion av platsen som bebodd och nyttjad av samer, och samtidigt som ett slags orörd natur, är just med avseende på denna skarpa dikotomi mellan natur och kultur, där samerna placeras närmare naturen än den åkerbrukande, och enligt honom högre stående, kulturen som är under införande.

Ett annat tillfälle där det samiska knyts nära naturen, och längre bort från kulturen, är när samernas samhällsordning beskrivs. Ett exempel återfinns när Læstadius illustrerar rikedomens betydelse för sociala hierarkier hos samerna: ”Rang och talent, som hos civiliserade nationer bilda en mer eller mindre stark opposition mot rikedomens envælde, äro här alldeles okända väsenden” (Læstadius 1831, s. 160f.). Denna karakterisering av samernas samhällsordning som något stående i kontrast mot mer ”civiliserade nationer” återfinns också i ett exempel där han diskuterar alkoholkonsumtion och liknar samerna vid ”andra vilda eller halfvilda nationer i kyliga luftstreck” (Læstadius 1831, s. 140).

I Læstadius skildringar av samerna – särskilt då fjällsamerna – skapas mer eller mindre bildliga kopplingar mellan samerna och djurvärlden. Ett exempel på detta återfinns när han beskriver fjällsamernas skick när de gästar den bofasta befolkningen vid kyrkplatsen – här en scen hämtad från hans egen fars hem:

Här ligger de ofta så tjockt, som en fårskock i ketten, så att man måste varligen klifva öfver kropparna, om man skall slippa fram. Nu händer ibland, att de blifva alltför stormiga i ruset, och då pläga gubben drifva ut hjorden. (Læstadius 1831, s. 151.)

Här liknas samerna vid en fårskock, en hjord som ägaren av huset tvingas driva ut när de blir alltför oregerliga. Liknande kopplingar mellan sam-

(Forts. not 4) Vergilius: ”Impius hæc tam culta novalia miles habebit, Barbarus has segetes”, (Læstadius 1833, s. 421), dvs. ”En gudlös soldat skall besitta dessa välplöjda nyodlingar, en barbar skall bli ägare av dessa sädesfält” (Nordberg 1977, s. 94).

erna och naturen återfinns här och där i texterna. Exempelvis beskriver Læstadius jojken som ett ”naturläte”:

Melodierna, som kallas *wuolle*, pl *wuoleh*, äro otaliga, somliga sorgliga, andra glada, stolta o.s.v. De äro högst uttrycksfulla naturläten, att jag så må säga, men låta för Svenska öron vanligen högst vidriga, ehuru, af goda röster afsjungna, de ändå ej sakna ett visst behag. (Læstadius 1831, s. 84.)⁵

Det samiska blir för Læstadius i vissa avseende ett slags förstadium till det av en högre kultur präglade kommande agrarsamhället, vilket tydligt illustrerar inte bara kulturhierarkier, utan också hur de olika stadierna ses som utvecklingsstadier. Han lyfter exempelvis fram det samiska som rent utav en förutsättning för kolonisationen genom handeln med så kallade slaktrenar och han säger att om det inte vore för samerna så skulle området fortfarande vara ”en fullkomlig ödemark, der den Svenska colonisation ej börjat” (Læstadius 1833, s. 27).

Naturen blir hos Læstadius tillräckligt vild, svår och besvärlig för att skapa en tydlig kontrast mot den kultur och ordning som kolonisationen för med sig. Samerna, som Læstadius har nära band till och som han värderar högt – åtminstone vad gäller skogssamerna –, blir i detta tankebygge på olika sätt förknippade med denna natur och inplacerade på en tidig nivå i en kulturhierarki.

Avslutningsvis bör följande citat lyftas fram, som visar levnadssättets betydelse för Læstadius kategorisering av människor som antingen samer eller svenskar. När en same blir nybyggare, menar Læstadius ”så blir han helt och hållet Svensk, och kan i en sednare generation icke skiljas från Svenskar” (Læstadius 1833, s. 480). Detta menar han bevisar att det är omständigheterna och inte en medfödd natur som hindrar samerna att bli mer kultiverade (ibid.).

En konsekvens av Petrus Læstadius syn på svenskt och samiskt, illustrerat ovan, tillsammans med hans vurm för införandet av ett agrarsamhälle i de områden han skildrar, blir att det samiska riskerar att försvinna. En av nybyggarkolonisationens grundläggande logiker enligt exempelvis Verachini (2011) är ju också att det koloniserade folket på ett eller annat sätt måste försvinna (se avsnitt 1.6 ovan).

⁵ Jfr Læstadius 1831, s. 158. Grundström anger lulesamiska *wuollē* i betydelsen ’joj, jojking’ (1950–1951, s. 1445).

4.1.3 Att röra sig i naturen

Ytterligare ett sätt som separerar samerna och nybyggarna från varandra i journalerna har att göra med rörelser genom markerna. Som illustrerats ovan medför Petrus egna resor genom den norrländska naturen stora svårigheter. För samerna finns dock inte samma problem. Samernas kunskap och erfarenhet och till synes obesvärade resande genom markerna, ställt mot Petrus svårigheter, skapar en upplevelse av att de inte fullt ut befinner sig på samma plats. Læstadius har också svårt att hitta till samerna. Hans arbete som missionär handlar till stora delar om att genomföra resor till samer, men ofta är det svårt för honom att hitta. I första journalen beklagar han sig över dessa svårigheter, efter att ha försökt hitta några samiska hushåll på Udtja-Tjavelk, ett vidsträckt område mellan Arjeplog och Jokkmokk:

Detta skogsland, utgörande gränsskogen mellan norra och södra Lapp-marken, håller kan hända sina 20 à 30 quadratmil. Huru skulle man inom en sådan vidd finna någon enstaka hydda. (Læstadius 1831, s. 418.).

I en berättelse i journalen färdas Læstadius enligt en vägbeskrivning han fått av den svenska mannen Benjamin, på väg att söka upp fiskare-samen Unnas vid sjön Madtaure. Han hittar inte dit han ska och skriver att svenskar inte ger vägbeskrivningar på ett lika bra sätt som samer. Han påtalar att han flera gånger följt samers vägbeskrivningar till platser han aldrig förut besökt och att han då hittat fram:

De beskrifva berg, sjöar, kärr o.s.v. så väl, att man lätteligen igenkänner dem. (Læstadius 1831, s. 430f.).

Det visar sig att Benjamins beskrivning var alltför odetaljerad för att leda Læstadius rätt och i stället får han förgäves irra omkring i skogen och sedan upp på ett berg för att där kunna se sig omkring. Uppe på berget hör han på avstånd en "menniskoröst, som *joikade* (sjöng)" (Læstadius 1831, s. 432) och som han ropar efter, men utan resultat. Læstadius vågar inte följa rösten "in i den mörka gränslösa skogen", en röst som han antar tillhörde ett vallhjon med renar, eller någon som jagade, utan letar sig tillbaka efter stigen för att till slut hitta fram till Unnas boplatz (ibid.). Väl där kan han konstatera att ingen människa fanns på plats. Han berättar att fiskaresamer har flera visten och att det är svårt att veta var man ska söka dem. Han betonar sin vilshenhet med följande:

Jag visste alldeles icke, hvart jag skulle vända mig i denna för mig alldeles okända ödemark, för att finna någon menniska. (Læstadius 1831, s. 432f.).

Tveksam över i vilken riktning han sedan ska gå, eller om han ska stanna över natten, letar han runt stranden efter en båt eller något tecken på att Unnas snart skulle komma tillbaka. Utan att finna något beslutar han sig för att börja gå och just då dyker en ung same vid namn Lars Larsson upp. Det visar sig att också han söker Unnas, och när han ser sig omkring efter tecken finner han en pinne nedstucken i marken, som pekar åt nordväst. Lars Larsson drar slutsatsen att Unnas begett sig till ett läger i den riktningen. De går tillsammans åt det hållet och mycket riktigt finner de Unnas där. Læstadius konkluderar:

För mig, som var obekant, hade det varit omöjligt att hitta dit. Staken vid stranden, som utvisade kosan, var der med flit just till detta ändamål nedsatt; men icke kunde jag, såsom ovan vid sådana slags tecken, draga deraf någon slutsats. (Læstadius 1831, s. 436.)

Som nämnts reser samerna och Petrus inte riktigt genom samma marker. Den farliga vildmarken som gör att Petrus känner sig hotad till livet, de ogästvänliga och ödsliga markerna, är inte samma platser som de som samerna känner så väl och färdas så lätt igenom. Att samerna och nybyggarna inte riktigt skulle befinna sig i samma natur för tankarna till parallellteorin (se avsnitt 2.1 ovan).

4.1.4 Personifiering

Ett stildrag hos Læstadius, som avviker från den nyttoaserade natursynen, är den romantiska personifiering av djurvärlden som återkommer med jämna mellanrum i journalerna. Detta stildrag kan sägas utmana idén om *terra nullius* på ett helt annat sätt än mänsklig närvaro gör, nämligen genom att dessa drag av romantisk natursyn tillskriver naturen själv vilja och agens. Det rör sig främst om ripor, tjädrrar och fiskar, som ges mänskliga egenskaper och beteenden, men också om väggglöss. De sistnämnda beskrivs som ”snåla gästväner”, vars ”gamla fosterland lidigt en total förstöring” i och med att en lada brunnit ned, samt att de ”ej hunnit blifva fullkomligt hemmastadda” i det nya huset, vilket är till stor glädje för bland annat Petrus själv som ska sova över i just det huset (Læstadius 1831, s. 45).

Ripornas parningsbeteende skrivs in i ett dramatisk narrativ om otrohet där hanarna bland annat duellerar ”i furialisk⁶ förbittring” med varandra (Læstadius 1831, s. 267). När ripungarna om hösten har växt upp, beskriver Læstadius de förändringar i ripornas beteende som då sker så här:

Då tyckes det förra *societat conjugalis* och *paterna* (familjeförhållandet) upplösa sig och öfvergå till ett allmännare samhällslif. (Læstadius 1831, s. 285f.)

Tjädrarnas beteende skrivs också det in i en mänsklig föreställningsvärld, exempelvis när den äldsta tjädern i vinet blir ”Stor-Herre”, ”såsom nu i Turkiet den äldsta prinsen af Ottomanniska riket blir Stor-Sultan” (Læstadius 1831, s. 318).

Aldrig blir personifieringen dock så utbyggd och initierad som då Læstadius breder ut texten kring områdets många fiskarter. Laxöringen, ”fiskarnas konung”, kämpar först emot efter att ha fastnat i nätet, men lägger sig sedan ”alldeles stilla som en klabb på botten och tänker: *Levius fit patientia quidquid corrigere est nefas* (tålmod öfvervinne surkål)” (Læstadius 1833, s. 69). Denna fisk är, enligt Læstadius, *tapper* och dessutom den mest *ordentliga* av fiskarna: ”ty han håller sig, såsom det tyckes, troget till *en* maka. Hvarken svartsjuka eller flygtighet synes göra någon oreda i hans ägta förbund” (ibid.) till skillnad från abborren som inte har ”det minsta begrepp om äkta band” (Læstadius 1833, s. 69f.).

Detta till synes triviala användande av personifiering bryter på ett lekfullt sätt igenom den dominerande antropocentriska berättelsen om ödslig, tom och farlig vildmark, som skall nyttogöras genom uppodling, och låter naturen själv upphäva och ”befolka” tomheten.

4.1.5 Læstadius och Hoggué på gemensam resa

Detta avsnitt avviker något från de övriga genom att jag här lyfter in ytterligare en text, nämligen den tyske friherren Daniel Hogguérs *Reise Nach Lapland Und Dem Nordlichen Schweden* (1841), här läst i svensk översättning av Harry Blomberg och utgiven 1928.⁷ Hoggué och Læstadius kom

⁶ Baseras på ordet *furie* med betydelserna ’raseri, häftighet, våldsamhet, hetsighet’ (SAOB F – 1841).

⁷ Hoggué, 1928, *Vildmarksliv i Lapland. För hundra år sedan. Med bilder efter teckningar av författaren. Översatt av Harry Blomberg*. Stockholm: Wahlström & Widstrand. [s.68]

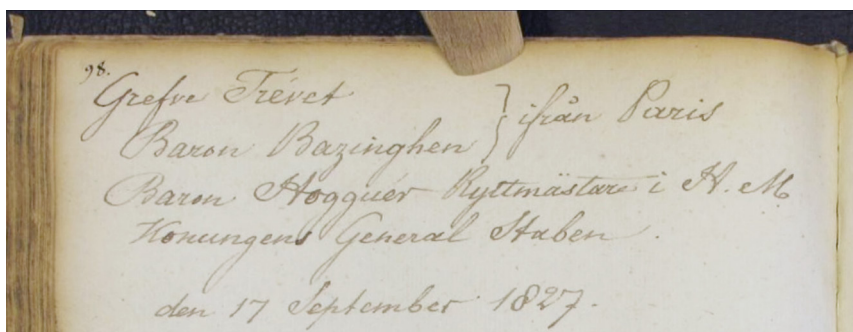
att sammanstråla hos Pastor Fjellström i prästgården i Arjeplog i mitten av september 1827, för att sedan resa tillsammans till samerna på fjället Barturte, en resa som båda författarna tar upp i sina respektive skildringar. Dessa passager i Læstadius journal är mycket intressanta eftersom han där får möjlighet att skildra lappmarken utifrån hur han föreställer sig att den ter sig för en utomstående betraktare (jfr tidigare i detta kapitel). Förutom att ge alternativa beskrivningar av händelseförloppen, mot vilka Læstadius text kan diskuteras, erbjuder Hogguérs skildring i sig intressanta iakttagelser.

Hogguér var en före detta ryttmästare i svenska armén och reste tillsammans med två unga franska adelsmän. Innan de kom till Arjeplog hade de under ett par månader rest genom Sverige på väg till norra Sverige för att där få vistas bland samerna ”som mer än något annat folk i Europa leva efter naturens lagar” (Hogguér 1928, s. 10).

Læstadius beskriver i journalen att han fått brev från kronofogden Herr Per Forssell, där det framkommer att tre resande är på väg till Arjeplog, att de vill se samerna och deras levnadsätt och att han hänvisat dem till Petrus Læstadius eftersom han var den som bäst visste var samerna befann sig. Petrus skickar bud till samerna på fjället Barturte med meddelande om att det är främmande på intåg, eftersom han är oroligt att de ska bli skrämda och fly när de väl kommer. Han skriver vidare i journalen om de främmande herrarna: ”De voro Grefve Trevet samt Baronerna Hoguer och Bazangan⁸ (jag vet icke, om jag stafvar namnena rätt, ty jag har ej sett dem skrifna)” (Læstadius 1831, s. 458). Med sig som skjutsbonde har de främmande herrarna den samiska mannen Stor-Anders. Efter att ha rekryterat ytterligare bärare beger sig hela sällskapet i slutet av september i väg mot fjället Barturte till de samer som befinner sig där vid tillfället.

(Forts. not 7) Blomberg har utelämnat långa avsnitt av Hogguérs text i den svenska översättningen. Bara i den del av texten som behandlas här är åtskilliga sidor med text utelämnade. Jag vill här tacka professor emerita Anita Malmqvist som gått igenom originaltexten och översättningen för att se vad som översättaren utelämnat, samt genomfört en granskning av översättningen av de textpassager som citeras i denna essä. De av översättaren utelämnade avsnitten omfattar exempelvis beskrivningar av kyrkans organisation i lappmarken, stickande insekter, fjällripor och andra djur, norrsken samt etnografiska utläggningar om samerna. De utelämnade passagera berör endast i mycket ringa utsträckning själva resan och händelser i anknytning därtill. Dessa avsnitt har ej heller tagits med i denna analys.

⁸ Hogguér själv ger inte mycket upplysningar om följeslagarna. I inledningen till [s. 69]

Figur 5. Landsarkivet i Härnösand (HLA), Arvidsjaurs kyrkoarkiv, Lla:1 (Räkenskaper för kyrka. Huvudräkenskaper 1640–1889), s. 98.

Arne Nordberg har gjort en kortfattad jämförelse mellan de båda texterna (1974, s. 97ff.) och han vänder sig mot vad han uppfattar som en överdrivet romantiska skildring av Læstadius själv i Hogguérs text – som ett slags oförbätterlig idealist. Enligt Nordberg stämmer detta inte överens med Læstadius egen skildring. Vidare lyfter Nordberg fram skäl till varför han betraktar Læstadius skildring som den mest övertygande av de två; till att börja med skrev Hogguér sin text många år efter själva resan, och dessutom anger han året 1828 medan resan i själva verket alltså ägde rum 1827. Lennart Öhman lyfter fram en anteckning i en av Arvidsjaurs kyrkböcker som stöd för att året mycket riktigt ska vara 1827 (Öhman 1991, s. 72). Öhman menar att kyrkboken använts som gästbok i detta fall. I figur 5 återfinns nämnda anteckning.

Nordbergs jämförelse är som sagt kortfattad och fokuserar till stora delar på Hogguérs porträtt av Petrus Læstadius. I det följande kommer jag att textnära följa de båda skildringarna en bit på resan. Men före det krävs några rader om vad en sådan jämförelse kan och inte kan belysa. Vad är egentligen en reseskildring – och vad gör den anspråk på att innehålla? Vad kan ligga bakom eventuella skillnader mellan Hogguérs skildring och Læstadius? Årtal, ortnamn och personnamn är sådant som lätt kan blandas ihop när en text, som i Hogguérs fall, författas utifrån anteckningar tio år efter händelserna utspelat sig. Den exakta ord-

(Forts. not 8) utgåvan av Hogguérs bok skriver Harry Blomberg att det rör sig om ”den franske greven Trevet och ännu en fransk ädling med okänt namn” (Hogguér 1928, s. 5).

ningen för vissa händelseförlopp och vilka som varit med vid vilka tidpunkter, kan säkert också hamna i oordning. Sedan tillkommer sådant som har att göra med vem det är som observerar. Givetvis kommer vissa delar av en händelserik resa i dessa områden att vara mer intressanta för en tysk friherre än för en ung missionär och vice versa. Vad som tas upp, och hur stor plats det ges, är helt avgörande av vem betraktaren är. Ännu mer individuellt blir det när vi kommer ner på upplevelsen av vad som sker, det vill säga det som sker inuti betraktaren – exempelvis vid åsynen av ett naturlandskap. Upplevelser av detta slag ändrar också form med tiden. Vilken är den korrekta upplevelsen att förmedla i en reseberättelse? Den som finns på plats omedelbart efter händelsen? Eller den som finns kvar, tolkad och genomtänkt, tio år senare?

I fortsättningen är jag inte intresserad av vilken av texterna som mest korrekt eller övertygande skildrar platser och skeenden sett ur en objektiv synvinkel. I stället tänker jag följa sällskapet på vägen från Arvidsjaur till Barturte och lyfta fram några skillnader mellan texterna och utforska vad de kan tillföra till diskussionen av Petrus Læstadius och hans skildring. Åter till Arjeplog.

Från Arjeplog till Benjamin Burman

Första etappen för sällskapet går från Arvidsjaur till nybyggaren Benjamin.⁹ Först färdas de i roddbåt på Hornavan till en liten vik, varefter de går till fots genom skogen. Læstadius skildrar detta kortfattat: ”Vi rodde till Ripak-viken och gingo sedan derifrån öfver skogen” (Læstadius 1831, s. 459). Han berättar att de stannar för vila och för att äta vid foten av berget Arnabuout, att en tjäder dyker upp och att herrarna harmades över att den flög iväg innan de hann skjuta. De kommer sedan fram till sjön Juolgnen, som ligger en halvmil från Benjamins nybygge. Nu är herrarna är trötta och Læstadius ber dem sitta och vila medan han hämtar båtar: ”jag sprang mest hela vägen samt skyndade det fortaste jag kunde; men väntan blef ändå för dem nog lång” (Læstadius 1831, s. 459). Læstadius skildrar denna första sträcka mycket kortfattat.

Hogguér lägger ut texten mer och före tidpunkten då Læstadius ger sig av för att hämta båtar har läsarna bland annat fått möta en skildring

⁹ Nybyggaren Benjamin Burman förekommer i flera avsnitt i Læstadius journal.

av Hornavans skönhet, som jämförs med de schweiziska sjöarna, av skogslandskapets beskaffenhet samt en beskrivning av två tillfällen då de med risk för livet tvingas vada över strida forsar.¹⁰ Hogguér beskriver hur hans eget förslag att binda ihop sällskapet med ett rep, räddade flera av dem från att dras med i forsen och han avslutar:

Efter den mest mödosamma fem timmars marsch, som gärna kan tänkas, kommo vi tämligen sent på aftonen fram till sjön Rappen. Læstadius gav sig genast av för att skaffa båtar; vi andra slog oss ner kring en stor eld, som uppgjorts huvudsakligast för att visa missionären var han skulle landa och hämta oss. Efter en timmes förlopp kom han också tillbaka med två båtar och deras ägare, den nybyggare, som vi skulle övernatta hos. (Hogguér 1928, s. 98.)

I Hogguérs version återkommer alltså Læstadius med två båtar, tillsammans med en nybyggare, medan Petrus själv menar att Benjamin inte ens var hemma när han kom till nybygget:

Benjamin var sjelf borta efter brunnrehnar, och endast hustrun hemma, hvarföre jag också ensam måste ro och med stor möda förmådde draga båten öfver en liten märka,¹¹ som måste passeras, innan man från Rappen kommer in i Juolgnen. När vi kommo fram till nybygget, var Benjamin hemkommen. (Læstadius 1931, s. 459f.)

Det är två rätt olika beskrivningar av resan som möter läsarna av de båda texterna. Detta gäller särskilt den avslutande sträckan, från sjön Juolgnen till Benjamins nybygge vid sjön Rappen. Læstadius hela beskrivning ingår i citatet ovan och innehåller som synes inga uppgifter om roddfärden från Juolgnen till nybygget i Rappen. Hogguérs beskrivning lyder så här:

Vi inskeppade oss, och nu började den egendomligaste båtfärd som jag någonsin varit med om. Det var ganska mörkt, och emedan Rappen liksom Hornavan är överströdd av holmar och undervattensklippor, stötte vi oupphörligt på grund. Ibland måste våra förare hoppa i vattnet för att flottaga båten och ibland måste de

¹⁰ Bland annat skriver Hogguér såhär om sjöarna: "Denna sjö är den vackraste och mest romantiska jag någonsin sett, de schweiziska sjöarna, som jag väl känner, icke undantagna. Skillnaden ligger däri, att medan de sistnämndas stränder äro bebyggda, äro den förstnämndas vilda och öde, men naturen är lika storslagen" (Hogguér 1928, s. 95f.).

¹¹ Så här skriver Læstadius tidigare i journalen om detta ord: "Märka kallas i Lappmarken den väg, man till lands måste tillryggalägga mellan tvänne sjöar eller båtleder. På Lappska kallas den *Muorke*, och ordet är sannolikt af Lapskt ursprung. Man plägar nämligen [s.72]

stiga ur och draga vår farkost över någon mindre landtunga för att bespara oss tiden och mödan med att ro omkring densamma. Två gånger kantrade den båt i vilken jag satt och hade till slut blivit så läck av de ideliga grundstötningarna, att flera av oss hela tiden måste ösa medan de övriga rodde. Stundom roende och stundom gående, ibland till lands, ibland till sjös och inte sällan i sjön, anlände vi äntligen till nybygget Rappen. (Hogguér 1928, s. 98f.)

Endast en av skillnaderna mellan Petrus Læstadius och Hogguérs beskrivningar kan inte vara korrekt återgiven i båda berättelserna, nämligen huruvida nybyggaren Benjamin Burman följde med Petrus tillbaka från nybygget med båtarna för att hämta upp herrarna. Allt annat skulle kunna vara skillnader hänförliga till vem betraktaren är och textens syften och utformning.

Denna resa förekommer mot slutet av Læstadius journal, och läsaren har tidigare i texten fått uppleva naturskildringar, vådliga båtfärder och andra dramatiska händelser, medan Hornavan, skogen och forsarna är nya för Hogguér. Avstånden tycks också vara längre i Hogguérs version. Detta illustreras på ett närmast komiskt vis med att herrarna är trötta efter ”den mest mödosamma fem timmars marsch, som gärna kan tänkas” (Hogguér 1928, s. 98) och sätter sig att vila medan Læstadius i stället enligt egen utsago *springer* de fem kilometer som är kvar till nybygget och ror tillbaka med båt. När det gäller den enligt Hogguér mycket märkliga båtfärden så skildras den av honom inte som ett farligt äventyr, utan snarare som ett mödosamt och närmast misslyckat företag. Om båtfärden var så besvärlig som Hogguér beskriver var det kanske inte ett alltigenom lyckat val av färdväg och färdsätt av guiden Læstadius, och kanske passade episoden kanske inte in hans skildring av tiden tillsammans med de främmande herrarna?

När de kommit hem till Benjamin beskriver Læstadius herrarnas begivenhet på märgben, en delikatess de också bjuds på av värden. För

(Forts. not 11) draga båten med sig öfver land, när det icke är långt ifrån den ena sjön till den andra. Detta kallas *Muorkat* och kommer förmodligen af *muora* (trädd), emedan man lägger ved-trän, stakar och dylikt tvärs öfver den väg, som man ämnar fara fram, på det att båten må gå lättare, ty i den mjuka mossan går det mycket tungt. Mellan hvar och ett träd, som sålunda lägges tvärs öfver vägen, är ej större afstånd än ungefärligen halfva båtens längd, så att han alltid går på dem. Vid elfverna kallas all den led, som måste tillryggaläggas landsvägen, *Mårka*, den vare sig huru lång som helst, och hela skogstrakten vid en sådan led kallas äfven *Mårka*” (Læstadius 1931, s. 154f.).

Hogguér utgör Benjamins nybygge ett slags sista utpost och med en närmast symbolisk geografisk placering:

Detta nybygge, vilket låg alldeles under polcirkeln, var det sista vi påträffade liksom denna natt var den sista vi tillbringade under tak. (Hogguér 1928, s. 99).¹²

Dagen efter återger Hogguér ”en rörande scen”, nämligen Petrus Læstadius som ger nattvarden till en gammal same som sedan en tid tillbaka inväntade livet slut i nybyggarens lada.¹³ Han skriver avslutningsvis:

Det var första gången, som vi sågo vår vän missionären utövande sitt kall, och ehuru han omedvetet i hela sitt uppträdande kanske hade något teatraliskt, så kunde vi dock icke känna annat än livligt intresse, ja, uppriktig aktning för såväl honom själv som hans vördnadsvärda kall. (Hogguér 1928, s. 99f.)

Petrus beskriver detta längre fram i texten, men nämner egentligen inte något om vad som sker i ladan utan ägnar i stället utrymme åt att teckna ett porträtt av den 90-åriga Pehr Tjonks liv (Læstadius 1831, s. 464f.). Petrus berättar att en av herrarna som närvarade i ladan hade beskrivit akten som ”*tres imposant et majestueux*” (ibid., kursiv i original).¹⁴ Petrus fortsätter: ”Det var dock endast en hö-lada som utgjorde vårt tempel!” (ibid., s. 465.)

Äntligen i samernas värld

Efter en natt – den sista under tak – reser de vidare med båt längs sjön Rappen och anländer efter fyra timmars rodd i blåst och höga vågor (Hogguér 1928, s. 103) till en kåta där fiskaresamen Sjul Nilsson, Skaff-Sjul, befann sig (Læstadius 1931, s. 460). Hogguér är sig nu äntligen i samernas värld och beskriver sina upplevelser av kåtan och värdfolket. Sjul bjuder på kokad laxöring. Efter måltiden beger de sig upp på fjället Barturte.

¹² Noteras bör att Polcirkeln idag löper över sjön Tjeggelvas/Tjeggelvas något längre norrut. På de ca 200 år sedan resan ägde rum har Polcirkeln förvisso rört sig ca tre kilometer norrut (Ekman 1991) men även med hänsyn taget till detta för beskrivningen av nybyggets placering betraktas som något tillrättalagd.

¹³ Dessutom återges ett par anekdoter rörande samernas kristendoms kunskap som Læstadius ska ha återgett.

¹⁴ Det vill säga imponerande och majestätisk.

Uppgifterna går här isär i de båda skildringarna. Vad som dock stämmer överens är att de till slut kommer upp på fjället Barturte och får betrakta utsikten. I Petrus Læstadius narrativ nås ett slags crescendo när sällskapet äntligen kommer högst upp på fjället:

Jag ville föra herrarne till den öfversta kammen af fjellet, hvarifrån man har utsigt både norrut och söderut; de, som tyckte sig trötta af dagens mödor, tyckte, att det började blifva långt; men jag var ihärdig och vann målet. De blefvo också rätt nöjda med sin möda, när de kommo fram. I ett ögonblick höjde sig den nordliga världen med sina majestätiska fjellar och mötte våra ögon. Fransmännen utbrusto: *Voilà une vue de Suisse! C'est charmant!* (Læstadius 1931, s. 461f., kursiv i original.)

Stämningläget är positivt där uppe på fjälltoppen och den majestätiska vyn imponerar. Att Arjeplogsfjällen går att jämföra med de mer berömda vyerna i Schweiz är något Læstadius väljer att fokusera på. Hogguér är som tidigare mer detaljrik. Men hos honom är stämningläget också ett annat. Jag låter här hans beskrivning stå med i sin helhet:

Då vi sågo ner mot dalen och den väg vi vandrat, utbredde sig en härlig och sällsam tavla för våra ögon. Vädret hade klarnat och det väldiga panorama, som mötte våra blickar, erinrade mig livligt om utsikten från Rigi. Även härifrån såg man en mängd större och mindre sjöar och väldiga floder som långsamt flöto fram genom sköna och gröna dalar. Även här var man omgiven av bergkammar och i fjärran såg man en mäktig fjällkedjas jöklar och höga snötoppar. Men i stället för att vara smyckade med städer, byar, gårdar och givmilda, yppiga ängar lågo dessa dalar öde, tomma och obodda. I stället för att visa resenärerna gröna vinodlingar eller alpängar med vacker, glänsande boskap, visade dessa höjder ingenting annat än karg, förkrympt vegetation – en oöverskådlig gul mossmatta på vilken renhjordarna sökte bete. Här är naturen allvarlig, vild och vemodig, här har civilisationen ännu ej satt några spår, ty man ser sällan några antydningar om mänskligt liv i dessa ödemarker. Denna omätliga ensamhet och åsynen av den storartade naturen, denna dödstystnad – allt gjorde ett obeskrifligt melankoliskt intryck på oss alla. Vi försjönko alla i dyster och stillatigande åskådan och var och en skyggade för att bryta tystnaden. Mycket skulle jag ha givit för att få höra aftonringningen i en avlägsen by, en gårdvars skall, den harmoniska och vänliga klangen av en koskälla, kort sagt: vilket som helst budskap om att människor, civiliserade människor, bodde i närheten. (Hogguér 1928, s. 107f.)

Denna melankoli har läsaren mött en gång tidigare, nämligen vid Hogguérs första beskrivning av naturen efter den första roddturen över Hornavan. Där skriver han så här:

Man kan inte genomvandra dessa nejder utan att gripas av en obeskrivlig beklämning och ett djupt vemod; här finnes intet, som fröjdar ögat eller värmer hjärtat; naturen tycks ha förgätit detta land eller genom en kraftuttömning i andra delar av världen berövat sig förmågan att här frambringa något. (Hogguér 1928, s. 97.)

Naturen är mycket viktig i Petrus Læstadius texter och den presenteras i många skepnader: vild, farlig, ogästvänlig, obrukbar, ofruktbar, men också vacker, rik på fisk och fågel och med stor potential för framtida kultivering och civilisationsbygge. Naturen i Læstadius text, när den ses ur de främmande herrarnas ögon, är däremot inte särskilt vild och farlig, utan fokus ligger på det sublimala. Någon skymt av herrarnas melankoli och vemod går inte att finna hos Læstadius. Hogguérs melankoliska tolkning av den norrländska naturen avviker från 1800-talets romantiska landskapsideal, som enligt Eliasson ofta präglar tyska skildrare (Eliasson 1991, s. 8).

Under färden från Arvidsjaur har hittills inte mycket sagts om följeslagarna till de tre herrarna och Petrus. De framskymtar kort hos Læstadius, när han berättar att de i sällskapet som bär tungt hamnar efter under vandringen genom skogen, och likaså hos Hogguér när han berömmar samernas skicklighet att ro under färden över Rappen. I detta skede av berättelsen, efter crescendo uppe på Barturte, får vi hos Læstadius veta att en samisk kvinna som följt dem från Benjamins nybygge skickades iväg för att förbereda samerna om de främmandes ankomst så att de inte skulle bli förskräckta när de kom. Någon annan same nämns inte av Læstadius. När de tidigare begav sig från Sjuls kåta mot Barturte berättade Hogguér att två samiska kvinnor anslutit till följet och att en av dem heter Brita. Brita beskrivs av Hogguér som vacker och han nämner att hennes far var en svensk tjänsteman. Den andra kvinnan beskrivs däremot som mycket ful och att hon lider av ett förstört nervsystem, en sjukdom han menar att många kvinnor i dessa områden lider av (Hogguér 1928, s. 106f.). Brita fyller en viktig funktion något längre fram i Hogguérs text. Han återger där ett samtal han har med henne där Brita försöker förstå varför de har företagit denna resa. Hon säger till honom att hon tror att han är en sådan som hon sett i Gällivare på en marknad, som letar efter en samisk familj att dra omkring med ute i världen för att visa upp mot betalning (Hogguér 1928, s. 111). Hogguér frågar då vad hon skulle svara om han erbjöd en stor summa pengar för just detta, varpå hon svarar att hon inte skulle tro honom, även om hon fick pengarna i

förskott, och anledningen därtill, menar hon, är att alla främlingar är falska mot samerna, att de hatar samerna utan orsak. Hogguér avslutar: ”Jag, tillfogade hon med en ganska kokett blick, ’hatar er inte, men jag kan aldrig tro er’” (Hogguér 1928, s. 111f.).

Som visar sig längre fram i denna text namnger Læstadius såväl samer som svenska nybyggare och inte sällan får läsaren veta åtskilligt om personernas liv och historia. Det är därför intressant att notera att samer följer med redan vid avfärden från Arjeplog, och att fler samer tillkommer under resans gång utan att detta ges utrymme av honom i texten. Uppdraget är att ledsaga de främmande herrarna till samerna och det kan hända att de medföljande samerna skulle störa den berättelse som Læstadius försöker åstadkomma: han leder herrarna till en storslagen utsikt från fjället och till de fascinerande samerna. Det faktum att de hela vägen befinner sig i samiskt land och åtföljs av samer passar kanske inte in i denna dramaturgi?

Till kåtalaget på Barturte

Den sista delen av resan till kåtalaget på fjället Barturte är hastigt avklarad hos Læstadius: enligt skildringen sover de en natt i Amul Henrikssons kåta och dagen efter kommer samnen Amul Andersson till dem, bugar sig djupt, och ber dem följa med till kåtalaget, vilket de också gör.

I Hogguérs skildring färdas de från den melankoliska scenen uppe på fjället till den nyss nämnda Britas kåta, där de tillbringar natten. Enligt Hogguér är detta den första övernattningen i en kåta och om vi försöker få ihop de båda skildringarna så skulle detta motsvara natten i Amul Henrikssons kåta.¹⁵ Læstadius beskriver Amuls kåta som ”en tråkåta, som är belägen i skogsbrynet” (1931, s. 461) och Hogguér beskriver Britas kåta med att den är byggd av trä och bildade en åttahörning med så pass trubbiga hörn att den verkade rund (Hogguér 1928, s. 109).

Vägen till Britas kåta är i Hogguérs skildring svår att finna på grund av mörker och dimma. De följer små vita stenar som Brita lagt ut för att hitta vägen, men till slut blir det för mörkt. Hogguér har lyckligtvis med sig en kompass och med dess hjälp han lyckas navigera rätt. Om detta skriver han:

¹⁵ Noteras att Hogguér beskriver att de sover i Amul Anderssons kåta några dagar längre fram (1928, s. 125).

Att jag, som var främling i trakten, hade kunnat leda hem ortens eget folk, tycktes dem nästan övernaturligt; de betraktade min kompass från alla sidor och voro inte långt ifrån att uppfatta den som en trolleriapparat och mig själv som en mäktig och skicklig trollkarl. Hela kvällen var denna mystiska händelse deras samtalsämne. (Hogguér 1928, s. 108f.)

Læstadius nämner ingenting i sin skildring om någon kompass. I Hogguérs berättelse fyller episoden med kompassen åtminstone två funktioner: dels framstår Hogguér själv åter som rådig och som den som tar initiativ och räddar sällskapet ur en knipa (jfr hans förslag att använda ett rep när de skulle vada över forsen tidigare), dels introducerar han ny teknologi för urfolket – en litterär trop som känns igen från andra koloniala reseskildringar.

Natten i Britas kåta skildras av Hogguér som en stor plåga: den rökfyllda luften kvävde dem, Hogguérs längd gör att han bränner fötterna när han rätar ut benen, och de tvingas uthärda en fruktansvärd stank, stora råttor, hundarnas skall och tjut, "oupphörliga slagsmål, småbarnens skrik, kölden och fuktigheten" (Hogguér 1928, s. 110). Hogguér beskriver det som att de stannar "hos Brita uppe i Barturtefjällen" i en hel vecka (ibid., s. 113).

De två skildringarna av tiden tillsammans med samerna på fjället Barturte skiljer sig avsevärt åt. Enligt Læstadius går de alltså vidare till det stora kåtalaget efter natten i Amul Henrikssons kåta. När de kommer dit möts de av en stor mängd samer och Læstadius förundras över att så många samlats. Han beskriver att ett stort sorl utbryter när de hälsade på varandra och att till och med de främmande herrarna lärt sig att hälsa med det samiska "Pourist, Puorist!" (Læstadius 1931, s. 463), vilket motsvarar *god dag*. De främmande herrarna ber att få se en stor renhjord och i utbyte mot en sup brännvin får de sin önskan uppfylld, varefter de försöker köpa en ren med stora horn för uppstoppning. Petrus beskriver att samerna gav än den ena än den andra förklaringen till varför det inte gick och att de främmande herrarna blev mycket förundrade över att de inte fick köpa en av de närmare tusen renarna. Læstadius får agera tolk och han uppmanar samerna "att de ej borde vara så underligt nyckfulla" (Læstadius 1931, s. 463.)

Till slut säljer Nils Pålsson Kaddek en oxe med stora horn för 8 riksdaler riksgälds, som den tidigare nämnda skjutsbonden Stor-Anders, utifrån instruktioner från Hogguér, sedermera flädde. Efter detta beskriver Læstadius i detalj den gudstjänst under bar himmel som han förrättar

med samerna. Han beskriver vilka texter och moment som akten innehöll och avslutar: ”de främmande herrarna funno vår Gudstjenst högst imponerande och högtidlig” (Læstadius 1831, s. 464).¹⁶ Efter en natt beskriver Læstadius hur samerna bryter upp och börjar flytta var och en åt olika håll (han daterar detta till 28 september). Petrus tar hand om det som blivit kvar av herrarnas slaktade ren och han ger detaljerade beskrivningar av hur kött och blod från renen tas omhand på traditionellt, bland annat hur man gör vad Læstadius kallar en ”*rehn-blod*” (ibid., s. 467, kursiv i original). Læstadius behövde bege sig till Arjeplog, medan Herrarna ville stanna kvar på Barturte. De skiljs därför åt och därmed slutar Petrus Læstadius skildring av tiden med de främmande herrarna.

I Hogguér's skildring tillbringar de ytterligare en natt i Britas kåta, varpå de följer en äldre same norrut på Barturtefjällen för att få uppleva hur det gick till när samerna samlade ihop och flyttade med renar. Innan de följer denne skildrar Hogguér en för honom egendomlig uppgörelse mellan den äldre samen och Britas far. De två låg i konflikt med varandra och Hogguér beskriver hur ”missionären”, dvs. Petrus Læstadius, försöker medla dem emellan. Hogguér fascinerar av hur artiga de två antagonisterna är, trots att de låg i process med varandra. De talar lugnt utan att avbryta och trots att Petrus lade ned ”timplång möda” med att försöka medla kunde de inte komma överens (Hogguér 1928, s. 116). De beslöt i stället att låta processen fortgå, skakade hand och tog sedan farväl. Denna episod återfinns inte i Læstadius skildring. När Hogguér sedan beskriver ankomsten till lägret möts de inte av en stor mängd samer, till skillnad från i Læstadius skildring, utan av en stor mängd skällande hundar:

Bortåt tjugu ursinniga bestar störtade emot oss. Till en början försökte vi avvärja deras angrepp, men då detta inte lyckades och vilddjurens ägare inte gjorde min av att huta åt dem eller ropa dem tillbaka och två av oss slutligen blevo ganska svårt bitna, så förlorade vi tålmodet och sköto ner tre stycken. Den läxan förstod man, hundarna ropades tillbaka, och det förunnades oss äntligen att nalkas lägret. (Hogguér 1928, s. 117.)

Inte heller händelsen med hundarna finns inte med i Læstadius skildring.

Enligt Hogguér fick de höra att en stor mängd samer gått för att möta dem, men att de gått om varandra. Efter en halvtimme kommer dock

¹⁶ Det är här i texten som Petrus skjuter in berättelsen om nattvarden i Benjamins lada.

30–40 samer. Han beskriver hur de hälsar på varandra, och att de tre herrarna också använder samiska *pourist* som hälsning. Hogguér skildrar även hur herrarna köper renar av samerna, men nämner inte att det skulle varit problem att få köpa en ren med stor krona. Læstadius gudstjänst förekommer i Hogguér's skildring i form av en teckning, medan han i texten bara ägnar skeendet några rader. I stället för att koncentrera sig på gudstjänsten ägnar han tiden åt att studera samernas fysionomi och att utföra skisser.

Hogguér återger en situation där en ung same lovat att slakta en ren åt dem mot betalning i tobak, men där denne visar sig högst ovillig att utföra denna syssla. Varken Læstadius eller ynglingens fader kunde övertala honom. Hogguér tänker erbjuda en sup som extra betalning, men ändrar sig efter en blick från Læstadius. I stället tar Hogguér ynglingen i kragen och släpar ut honom till renarna och frågar om han ändå inte tänker utföra det han lovat, varpå ynglingen ger med sig. Hogguér anför episoden som ett exempel på den lättja han tycker sig se hos samerna.

Det har redan nämnts att Hogguér's beskrivning av tiden i lägret är avsevärt längre än hos Læstadius. Den längre skildringen utgörs huvudsakligen av en utflykt till Nasafjäll, där de bland annat beser den övergivna silvergruvan. Denna resa tar tre dagar i anspråk i Hogguér's skildring. Efter utflykten till Nasafjäll är det dags för samnen Amul att bryta upp och flytta med renarna. Herrarna vill gärna uppleva detta och följer med. När de sedan slår läger igen har Hogguér kommit fram till den punkt när Petrus måste lämna dem:

Denna dag lämnade oss vår intressanta reskamrat missionären, som på grund av sin tjänst måste återvända till Arjeplog; vi fingo emellertid behålla kateketen och vår trogne Larsson, utan vilka vi skulle ha råkat i ej så liten förlägenhet. Ty fastän vi lärt oss några ord, kanske tillräckligt många för att begära det nödvändigaste, voro vi dock inte så mäktiga språket, att vi kunde göra oss underrättade om en mängd saker som intresserade oss. (Hogguér 1928, s. 131.)

Sammanfattningsvis om den gemensamma resan

I detta avsnitt har jag följt Daniel von Hogguér och Petrus Læstadius på en gemensam resa genom naturen till samerna på fjället Barturte. Fokus har legat på färden och vad de båda skildrarna valt att fokusera på i sina berättelser.

Jag var inledningsvis intresserad av vad texterna kan berätta om särskilt Læstadius och hans skildring. Hans skildring av tiden de reser tillsammans är kortfattad och utan större dramatik. Jag fastnar dock vid de tillfällen när Læstadius ser på sig själv och på naturen genom de resandes ögon. Hans gudstjänst under bar himmel finner herrarna ”högst imponerande och högtidlig”. Om nattvarden i ladan hos Benjamin hör han dem säga: *”tres imposant et majestueux”*, och om utsikten från Barturte: *”Voilà une vue de Suisse! C’est charmant!”* (Læstadius 1831, s. 462, 464f., kursiv i original). Det finns likheter med den funktion dessa omdömen fyller i texten och ett drag som är mycket vanligt i hans stilistik. Journalen innehåller frikostigt med citat från och allusioner till litterära texter. Dessa intertextuella kopplingar leder ibland till en komisk effekt, samtidigt som de adderar en viss betydelse till platserna i fråga (se Nordberg 1974, 34). Det finns ingen anledning att betvivla att de främmande herrarna verkligen utbrast den nyss nämnda franska frasen där på toppen av Barturte – tvärtom så hänvisar ju Hogguér själv till just Schweiz när han beskriver Hornavan i sin egen skildring, men textpassagen påminner också om Læstadius sätt att skriva in naturen i en vidare ram; de kända bergskedjorna i Schweiz spelar i en sådan tolkning rollen som högkulturell tolkningsram och det faktum att det är de främmande herrarna som gör själva kopplingen bidrar ytterligare till effekten. Att Petrus återger fraser på franska är här betydelsefullt eftersom detta ytterligare lyfter in naturen respektive nattvardsscenen i en språkligt högkulturell form. En skymt av det komiska stildraget får vi när Petrus kommenterar just yttrandet om nattvardsscenen med: ”Det var dock endast en hö-lada som utgjorde vårt tempel!” (Læstadius 1831, s. 465).

Hogguér tycks bryta med en tradition av tyska resenärers stereotypa naturromantiska skildringar av norra Sverige i och med att naturen fyller honom med vemod och sorgsenhet. Detta är intressant. Vid sidan av detta uppfyller han dock flertalet förväntningar på en text av detta slag: samerna skildras i en traditionellt primitivistisk tradition, som ocivilise-

rade och befinnande sig på ett mycket tidigt så kallat historiskt stadium,¹⁷ och likt andra skribenter ägnar han "utrymme åt den speciella form av hysteri" som tillskrivits samiska kvinnor (Eliasson 1991 s. 14).¹⁸ Den enligt Læstadius rätt odramatiska resan innehåller flera spänningsmoment i Hogguérs skildring. Han skriver in sig själv som kunnig och handlingskraftig både när de ska vada över strida försar och när han med hjälp av kompassen finner vägen i mörkret och dimman.

Det är ett lyckligt förhållande att dessa båda texter föreligger, men när det nu finns två olika synvinklar på en och samma resa lockas man att drömma om att få komplettera med ytterligare röster. Hur skulle exempelvis den samiska mannen Stor-Anders, som agerade skjutsbonde åt Hogguér, beskriva färden? Hur upplevde fiskaresamen Skaft-Sjul i västra änden av Rappen herrarnas besök? Eller Amul Henriksson i tråkåtan på Barturte? Vad tyckte och tänkte Brita om Daniel Hogguérs frågor? Eller Amul Andersson, som tog med sällskapet och visade hur en flyttning går till?

4.2 Nybyggarna i Vilhelmina

När det gäller O.P. Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* så inleds skildringen av de flesta av de 116 byarna i Vilhelmina med en beskrivning av den första som bosatte sig på området i fråga, och som ofta blev den första att ansöka om att få inrätta ett nybygge. Mot den bakgrunden blir det intressant att ställa frågan: till vad kom den första nybyggaren eller bosätaren, till orörd natur, eller till områden med mänsklig närvaro? Sådan närvaro kan vara pågående och skapas genom skildringar av samer som befinner sig på platsen. Den kan också vara historisk och skapas genom beskrivning av arkeologiska fynd, eller genom återgivandet av platsbundna sägner och andra narrativer som berättar om tidigare mänsklig verksamhet. Även ortnamnen är intressanta ur detta perspektiv och till dem återkommer jag i efterföljande avsnitt.

I drygt hälften av byskildringarna¹⁹ i *Gamla byar i Vilhelmina* åter-

¹⁷ Jag har inte ägnat någon större uppmärksamhet i detta kapitel åt Hogguérs stereotypa och starkt negativa beskrivningar av samerna eftersom det faller utanför syftet med denna studie.

¹⁸ Eliasson hänvisar till Henrik Helms, *Lappland och lapparne*. En skildring ur höga norden. (Stockholm 1868), s. 91–93.

¹⁹ Sammanlagt 65 stycken med några överlappande exempel.

finns i texten ingen tidigare närvaro på platsen för det första nybygget och för ett drygt tiotal av dessa karakteriseras den första bosättaren explicit som same.

För ett tjugotal av byarna beskrivs området för nybygget som antingen liggande på eller vid ett samiskt skatteland, vilket ger platsen i fråga en samisk närvaro som föregår nybygget. Exempelvis ansöker dalkarlen Matias Bjur, i skildringen av tillkomsten av byn Matsal, om att få uppta ett nybygge ”av uppfunna lägenheter vid så kallade Gagdejtalen på Sjul Anderssons skatteland inom Vilhelmina socken” (Pettersson 1944, s. 257). I skildringen av byn Albloselet, sägs marken ligga ”vid och omkring” ett samiskt skatteland (Pettersson 1946, s. 262). Att ett nybygge ligger på ett samiskt skatteland framkommer ibland indirekt, exempelvis genom att innehavaren närvarar vid synen, som i skildringen av byn Eriksberg (Pettersson 1941, s. 246). I skildringen av byn Henriksfjäll framkommer genom det av Pettersson citerade syneprotokollet att innehavaren av det samiska skattelandet, Anund Anundson, vill behålla fiskerätten (Pettersson 1944, s. 248). För cirka hälften av dessa tjugo byar är det innehavaren själv som ansöker om nybygge på sitt eget skatteland, som för Grundsjö, där följande formulering återfinns:

Skattelappen Per Jonsson på Norra Bäcksjö lappskatteland hade hos K.B.²⁰ anhållit om tillstånd att få upptaga ett krononybygge på sitt innehavande skatteland. (Pettersson 1946, s. 1.)

Ett tiotal nybyggare (både svenska och samiska) får hjälp av, eller hamnar i konflikt med, samer på platsen för nybygget vilket skapar en tydlig samisk närvaro på platsen i fråga. I skildringen av byn Lövberg sägs det att Per Johansson som bosatte sig i södra sluttningen av Lövberget såsom backstugusittare – ”en svensk man” – drivs bort från sin bostad av ”hatfulla” samer (Pettersson 1944, s. 160), och i Stalonnäs bryter sig den första bosättaren ”Döv-Mattes” in i samernas kåtor när de ger sig av för säsongen (Pettersson 1941, s. 260). Samer guidar och hjälper också nybyggare, som exempelvis Johan Zacharias Bång i Bångnäs (Pettersson 1944, s. 277), Jan Larson med hustrun Sigrid Kristoffersdotter i Norrvik (Pettersson 1946, s. 100) eller Nils Nilsson som av samer får information om en fiskrik sjö och just därför väljer att bosätta sig i Nästansjö (Pettersson 1941, s. 23). Ett utför-

²⁰ Konungens befallningshavare.

ligt exempel på detta är också berättelsen om Jonas och Brita Dahlström (se äv. kapitel 6 nedan), som under sin färd i markerna möter både svenska nybyggare och fiskaresamer (Pettersson 1941, s. 111ff.). Väl framme vid det nås som sedermera kom att kallas *Strömnäset*, blir de bekanta med samnen Tur Mickelson, som hade sitt vår- och höstviste där. Efter att de lärt känna varandra ber Jonas Dahlström slutligen Tur Mickelson om lov att få upptaga ett nybygge på Strömnäset, vilket denne också beviljar; familjerna blir så småningom nära vänner.

Det bör påpekas att aktualiserandet av skattelanden, men också exempel som ovanstående, där nybyggaren i fråga ber en same på platsen om lov att få uppta ett nybygge, utöver närvaron även för in en samisk äganderätt i diskursen. I nybyggardiskurser innebär ofta närvaro, och särskilt att vara först på en plats, olika möjligheter att göra anspråk på marken. Samisk närvaro kan med hjälp av en sådan logik medföra föreställningar om samiskt ägande. Sådana föreställningar är beroende av i vilken utsträckning markerna karakteriseras som just ingenmansland. För några av platserna som Pettersson skildrar beskrivs samisk historia på platsen, som exempelvis Marssjöliden (Pettersson 1944, s. 147ff.), där det beskrivs vilka samiska släkter som bott på platsen. Det förekommer även ett antal exempel på platser med samiska arkeologiska fynd – såsom renvallar och kåtaeldstäder – exempelvis Nyluspen, Marsvik och Mark (Pettersson 1944, s. 325, 1941, s. 239, s. 90).

Ett flertal formelartade uttryck återkommer i beskrivningarna av platserna som någon ansöker om att få inrätta ett första nybygge på. De vanligaste av dessa uttryck är att någon ansöker om att få uppta ett nybygge på "kronoallmanningen" (t.ex. Pettersson 1944, s. 290), "allmanningen" (t.ex. Pettersson 1946, s. 236), "odisponerade lägenheter" (t.ex. Pettersson 1941, s. 91), "därtill tjänliga lägenheter" (t.ex. Pettersson 1946, s. 214) och dylikt. Uttrycket *kronoallmanningen* uttrycker statlig äganderätt till marken och *lägenhet* utgör en fastighetsjuridisk term, och dessa karakteristiker motverkar delvis föreställningen om vildmark eller orörd natur: när uttryck som dessa används framställs det att marken som ägs av staten och som redan består av olika "lägenheter", som kan disponeras för nybyggnation. Här är det svenska staten som tillskrivs närvaro i markerna före och under kolonisationen.

I texten bildas alltså lager av schematiska indelningssystem när markerna både utgör samiska skatteland och beskrivs som indelade i lägen-

heter eller är definierade som kronoallmänning. När sedan nybyggen insynas och landområden, sjöar och våtmarker sorteras in under nya fastigheter, tycks det äldre systemet med skattelanden endast i få fall – exempelvis vid konflikter om fiskerättigheter – utgöra ett hinder för markernas nya schematiska indelning.

Vid flera tillfällen framgår tydligt att samer låtit utsyna nybyggen i syfte att freda sina skatteland. Ett par av dessa är Olof Sjulsson, som var den första att ta upp nybygget Dåres (Pettersson 1944, s. 3), och Sjul Andersson Hojka som upptog nybygget Västansjö (Pettersson 1944, s. 272). Dessa exempel illustrerar ytterligare maktasymmetrin mellan de schematiska indelningsgrunderna: det nyare systemet har inga problem att ersätta eller åtminstone ”läggas ovanpå” det äldre. Vidare skapas i texten en föreställning om att även rättighetsinnehavarna i det äldre systemet, det vill säga samerna, observerat att det ligger till på detta sätt och därför använder det nya systemet för att behålla kontrollen över sina marker.

För ytterligare ett tjugotal byar återfinns samiskt sägenmaterial knutet till specifika platser. Dessa sägner sägs ofta utspela sig före eller i början av nybyggartiden, med formuleringar som ”långt före den tid, då nybyggare började bosätta sig i fjälltrakten” (Pettersson 1944, s. 263), ”före nybyggareinvandringen” (Pettersson 1946, s. 15) eller ”den allra tidigaste nybyggaretiden” (Pettersson 1941, s. 54) med flera. Sägner redogörs ofta för inledningsvis, som en del av beskrivningen av platsen för det kommande nybygget, som exempelvis berättelsen om de grymma samerna vid Aarsjöarna, vilka:

skola hava hållit noggrann uppsikt över de datjar, d.v.s. svenskar, som kommo till trakten, att dessa icke togo sig före att där försöka anlägga hem åt sig i nybyggen. (Pettersson 1946, s. 100.)

Enligt Pettersson slog de ihjäl en svensk man som kommit dit just i syfte att anlägga ett nybygge (ibid.).

I det omfattande sägenmaterialet återfinns även traditionella samiska sägner om tjorie²¹ (se exempelvis Pettersson 1946, s. 73; Pettersson 1944, s. 159) och stalo²² (Pettersson 1944, s. 225ff.), samt sägnen om den samiska flickan i Avafjället som förde pesten till Norge (Pettersson 1944, s. 221f.), men också om stortjuven i grottan i Rotikhobbarna som fräckt stal samernas renar ”under ljusa dagen” (Pettersson 1944, 224f.). Ett traditionellt sägenmotiv som återfinns på flera ställen är det om samer med magiska förmågor. Ett sådant exempel återfinns när Pettersson beskriver omgivningarna runt byn Saxnäs och kommer till sjön Båitelsjaure, som visar sig ha en sådan sägen knuten till sig. Han skriver att det ”i gamla dagar” vid sjön bott en same med förmåga att spå, men vars namn ingen känner till (Pettersson 1944, s. 118). Det är hans dotter, *Spå-Ella*, som är huvudpersonen i den sägen som följer:

Hon skall hava varit svår med sin spådom. En vinter, när hon tillsammans med sin fader vistades nere i Åsele socken, hade en bondkvinna förnärmat och förargat Ella. Denna spådde då bondgumman, så att gummans ögon började tränga ut ur hennes ögonhålor. Men då började bondgumman bedja Ella och krusa henne på allt vis, för att förmå henne att göra spådomen om intet. Ella bevektes av gummans böner och vänlighet. Hon lät gummans ögon sjunka tillbaka in i ögonhålorna, så att gumman blev återställd från sin plåga. (Pettersson 1944, s. 118.)

Eftersom denna typ av sägenmaterial knyts till specifika platser, som sjön Båitelsjaure i exemplet ovan, blir de delar av platsernas karakterisering och historia och en samisk historisk närvaro skrivs fram.

Gemensamt för den samiska närvaro, som på dessa olika sätt byggs upp i de marker som koloniserats av nybyggare, är att den utmanar idén om vildmark, ödemark och *terra nullius*. Sägner, arkeologiska fynd och de exempel när en längre samisk historia sakligt beskrivs pekar dessutom flera generationer bakåt i tiden och skapar en tydlig samisk platsbunden historia.

²¹ Dessa tjorie motsvarar folkgruppen tjuder som är vanlig i samisk sägentradition och som avser ett folk som för länge sedan sägs ha varit inblandat i många konflikter med samerna (se Cocq 2008).

²² Stalo eller stallo är ett slags jättar som förekommer i samisk sägentradition (se Cocq 2008).

4.3 Ortnamnen i Gamla byar i Vilhelmina

Som nämns i avsnitt 2.3 ovan hade O.P. Pettersson ett stort intresse för ortnamn och deras etymologiska uttolkningar, och han ger i *Gamla byar i Vilhelmina* många exempel på samiska och svenska ortnamn, ofta tillsammans med tolkningsförslag (se Andersson 2013a). Omfattningen av detta ortnamnsmaterial illustreras inte minst av det ortnamnsregister som utgavs 1960 i del IV av *Gamla byar i Vilhelmina*, där drygt 5000 ortnamn finns förtecknade. Ett ortnamnslandskap illustreras också i de till var och en av de tre huvuddelarna av verket försedda kartor, där namnen på en stor mängd natur- och bebyggelsenamn förtecknats.

Pettersson ser själv bevarandet av gamla namn undan glömskan som ett viktigt syfte med sitt verk (1941, s. VIIIf.). Han nämner även i sin inledning att många naturnamn är rena samiska namn eller ”mer eller mindre ordagranna översättningar” av sådana, medan namnen på ”slätteslägenheter, rödningsland²³ och myrar” oftast är givna av nybyggarna och att deras betydelser ofta tydligt framgår av själva namnet (ibid.). Om de tolkningar av de samiska namnen som anförs skriver han även att det rör sig om samernas uppfattning om namnens betydelser, och att tolkningarna därför inte alla gånger skulle tåla ”sakkunnig granskning” (ibid.). Skälen till detta menar Pettersson är dels missuppfattningar, dels hans egna ringa kännedom om det samiska språket. Med ”sakkunnig granskning” menar Pettersson rimligen en språketenskaplig etymologisk utredning av hur namnen har bildats och utvecklats.

Redan i denna inledning ger Pettersson alltså vissa ramar åt de ortnamnslandskap som han sedan målar upp i texten. Det finns åtminstone två skikt av namn: naturnamn med samisk bakgrund och namn på ”slätteslägenheter, rödningsland och myrar”, vilka i högre utsträckning givits av nybyggare (och som underförstått i mindre utsträckning är samiska eller översättningar från samiska) (Pettersson 1941, s. VIII).

Delvis på grund av hans egna brister i samiska, karakteriserar han de etymologiska utredningar som han presenterar av samiska namn som osäkra. De missuppfattningar han hänvisar till som den andra felkällan torde dels avse det som inom onomastiken kallas *folketymologier*, det vill säga folkliga omtolkningar av ortnamns betydelse (Vikstrand 2008, s. 463),

²³ Ordet *rödning* är ett äldre ord för *röjning*.

dels ofta även omtolkningar av den språkliga formen, i Vikstrands terminologi benämnt *folketymologisk ombildning*.

Folketymologier, som ofta åtföljs av namnförklaringsnarrativer²⁴ har inom onomastiken förklarats som en uteslutande funktionell process, som sker när ett ortnamns språkliga form inte längre upplevs som genomskinlig av språkbrukarna. Formen anpassas då till det rådande språksystemet i syfte att ortnamnet ska vara lättare att minnas eller uttala (jfr Dalberg 1991, s. 17). Vikstrand argumenterar i stället för att folketymologierna bör ses som viktiga delar av ett platsbundet meningsskapande – något som i denna bok faller in under begreppet *platsskapande* – på så vis att en omtolkning av ortnamnet driver meningsskapandet knutet till en plats. Exakt hur dialektiken ser ut mellan omtolkning av ortnamn och platsskapande kräver detaljerade utredningar, men jag är här enig med Vikstrand att folketymologier är viktiga i denna process. Det föreställer jag mig också att O.P. Pettersson ansåg och att detta åtminstone delvis motiverar att han i stor utsträckning tar med dem i sina texter, trots att han misstänker att många av tolkningarna av de samiska ortnamnen inte skulle tåla vetenskaplig granskning.

Pettersson berör även ortnamnen i det slutord som avslutar del III av *Gamla byar i Vilhelmina*. Här skriver han specifikt om namnen på "sjöar, tjärnar, älvar, åar, forsar, sel, berg, kullar och dalsänkor" i östra och syd-östra delarna av Vilhelmina socken (Pettersson 1946, s. 308f.). Enligt honom utgör de "mer eller mindre riktiga översättningar" av de äldre samiska namnen, och om dessa äldre namn skriver han att endast ett fåtal finns kvar och att det är omöjligt att få reda på de övriga; av de som finns kvar är dessutom vissa så förändrade att det inte ens med hjälp av samiska sagesmän går att reda ut vad de betyder (Pettersson 1946, s. 308).

Det registerband som utgavs 1960 innehåller som nämnts ett omfattande ortnamnsregister. I detta finns samtliga ortnamn som förekommer i *Gamla byar i Vilhelmina* förtecknade i bokstavsordning. De ortnamn som av utgivarna bedömts "som uttryckligen anföras i la. språkform eller efter lapsk-språkiga sagesmän" (Pettersson 1960, s. 7), har i registret försetts med en asterisk vilket markerar att de är samiska. Sammanlagt utgör de på detta sätt markerade toponymerna inte mer än ca 3 % av de

²⁴ Här skiljer jag inte mellan namnförklaringsägner och namnförklaringskronikat, se Vikstrand 2008, s. 463; af Klintberg 1977.

drygt 5 000 namn som registret innehåller. Den läsare som inte beaktar att endast namn som av Pettersson uttryckligen sägs vara samiska har markerats på detta sätt, ges av detta system en skev bild av förhållandet mellan samiska och svenska ortnamn i *Gamla byar i Vilhelmina*. En långt större andel än 3 % av namnen har nämligen samisk språkform. Exempelvis namn som *Ailesjaure*, *Ailesvare*, *Ainanlatjåkk* och *Ainantjakk* saknar sådan markering (Pettersson 1960, s. 67), för att nämna några exempel från första registersidan.

4.3.1 Ortnamnslandskap

Ett vanligt sammanhang i vilket Pettersson använder ortnamn i *Gamla byar i Vilhelmina* är när han beskriver en plats – exempelvis inledningsvis i en byskildring – och positionerar platsen geografiskt i relation till andra ofta namngivna platser. Vid dessa tillfällen förekommer åtskilliga ortnamn i texten; ett exempel bland många är följande passage, hämtad ur inledningen till skildringen av byn Hällfors:

Byn ligger på norra sidan om Storån, eller Ångermanälven mellan Kultsjön och Malgomajsjön vid pass 1 kilometer nedanför Storåns utlopp ur Litsjön eller Vuollelite, och på sydsluttningen av Njakafjället. Norrut ifrån byn leder en dalsänka, som delar Njakafjället i tvenne massiv. Det västra av dessa kallas stora Njakafjället och det östra heter Lilla Njakafjället. I den breda, sumpiga fjälldalen mellan dessa fjällmassiv ligger de slätteslägenheter, vilka äro lagda under hemmanet Hällfors. Gården och inägorna till detta hemman ligger i sydvästsluttningen av Loftkullen på södra sidan av ovan omnämnda fjäll. En jämn, gräsbeväxt plan eller bergvall nedanför kullens södra sluttning kallas Loftet. Forsen i Storån sydväst från Hällfors gård heter Hällforsen, och efter denna fors har byn sitt namn. Selet i älven nedanför Hällforsen heter Stenbitselet och kullen söderom selet är Stenbitkullen.

I Storån mellan Litsjön och Malgomajsjön kastar sig den stora vattenmassan i ån utöver en rad av större och mindre forsar. De mest bemärkta av dessa forsar äro Grubbselforsen, Haraforsen och Dimforsen. De två sistnämnda forsarna äro, då högvatten råder i älven, mycket ståtliga att skåda. Dimforsen har fått sitt namn därav, att vattenstänk kastas såsom dimma från forsvågorna högt upp i luften. Om Haraforsen berättas en sägen, liknande den som berättas om Harsprånget i Luleälv. Det säges nämligen, att harar under svartvintern, då vattenmängden i Storån är helt obetydlig, skola hava för sed att hoppa fram i öppningen mellan vattenstrålen i forsens och den tillbakalutande hällan, utöver vilken vattnet kastar sig. Mellan hällan och vattenmassan skola hararna hava haft sin stig, på vilken de torrpälsade hava kunnat komma över från älvens ena sida till den andra. Denna fors ligger ett litet stycke ovanför Dimforsen. De största selen i älven på denna sträcka äro Gubbselet, Störedan, Grubbselet, Handsktumselet och Harrselet. (Pettersson 1944, s. 112f.)

Utöver gårdsnamnet *Hällfors*, ges här alltså namn på:

Vattendrag: *Kultsjön, Litsjön/Vuollelite, Malmogajsjön och Storån/Ångermanälven.*

Fjäll: *Lilla respektive Stora Njakafjället*

En gräsbeväxt bergspall: *Lofet*

Kullar: *Lofkullen och Stenbitkullen*

Sel i Storån: *Gubbselet, Grubbselet, Handsktumselet, Harrselet, Stenbitselet och Storedan.*

Forsar i Storån: *Dimforsen, Grubbselforsen, Haraforsen och Hällforsen.*

Ortnamnen är i *Gamla byar i Vilhelmina* antingen skrivna på rikssvenska, svensk dialekt eller samiska, och inte sällan blandas samiska och svenska språkelement. Ofta förekommer även parallella namn på en och samma lokalitet, exempelvis ett samiskt och ett svenskt namn. De flesta av ortnamnen i citatet ovan har svensk språkform. Undantag utgörs av samiska *Vuollelite*, som Pettersson anger som alternativ till det svenska *Litsjön*, och namnen *Stora* respektive *Lilla Njakafjället*, som innehåller det samiska *njaka*, 'lake' (jfr kapitel 5 nedan), men som har svenska efterleder tillika svenska bestämmningar.²⁵

Påfallande många av de samiska ortnamnen i *Gamla byar i Vilhelmina*, men också en del dialektala, förklaras exempelvis genom att ett sakligt innehåll beskrivs och ibland också genom att en språklig etymologisk härledning av namnet föreslås. Det förstnämnda illustreras av namnet *Dimforsen* ovan, som förklaras med det naturfenomenet det sägs återgå på, och även av namnet *Haraforsen* som ges ett förklarande narrativ, en så kallad ortnamnssägen.

De marker som beskrivs i *Gamla byar i Vilhelmina* inordnas ofta i ett finmaskigt toponymiskt nät. De många sel- och forsnamnen i citatet ovan är exempel på detta. Den stora mängden ortnamn är i sig intressant, redan innan namnens språkliga former eller vilka typer av lokalteter de benämner tas med i diskussionen. Ymnigheten av namn fogar in markerna i en mänsklig värld som motverkar föreställningen om *terra nullius*, om vildmark och tomhet.

De många synehandlingar som anförs i *Gamla byar i Vilhelmina* utgör också en värdefull källa till ortnamn, särskilt de långa uppräknarna av myrar och andra slätteslägenheter som ofta inkluderar namn-

²⁵ Hesselbrink uppger formen *njaagaa* med just betydelsen 'lake' (1981–1985, s. 984a).

givna lokaliteter. Dessa syner, som diskuteras närmare i kapitel 6 nedan, fogar in markerna i nybyggandets föreställningsvärld.

De nämnda svenska sel- och forsnamnen ovan, liksom namnen på myrar och andra slätteslägenheter i synehandlingarna, kan sägas utgöra svenska *ortnamnsnät* som läggs över landskapet. Det förekommer även liknande passager – om än få – där namn med samisk språkform dominerar. Det tydligaste exemplet på detta återfinns i Petterssons skildring av Ransarområdet:

Söderom denna topp ligga småfällen Orrotnjuonje och Garansnjuonje. Norrut ifrån Orrottjärro ligger Sarpetjåkko. Skalet mellan dessa sistnämnda toppar heter Vatsgore. Österom Sarpetjåkko ligger Garanstjåkko och söder därom Vallintjåkko. Västerom Sarpetjåkko ligger Nieritjåkko och längst norr på fjället mot Vapstälven höjer sig Atjanbuona. Vidare ligger i nordsluttningen mot nämnda älv Atjantjåkko och Järpotjåkko. Norrom Gaisarjaure ligger Unna Gaisartjåkko. (Pettersson 1944, s. 223.)

Genom de samiska ortnamnen i detta exempel ges området en tydligt samisk prägel. Platsen i fråga, Ransarområdet, är lokaliserad i Vilhelmina sockens sydvästra del, och att just ett samiskt ortnamnslandskap av ovanstående slag återfinns i denna del av det geografiska område Pettersson skriver om är ingen slump. Vad gäller förhållandet mellan samiska och svenska ortnamn finns en tydlig öst–västlig skillnad, som exempelvis illustreras av de kartbilagor som medföljer del I–III av *Gamla byar i Vilhelmina* (Pettersson 1941, 1944 resp. 1946). På ”Karta över fjälltrakterna och Vojmsjötrakten”, som följer efter texten i andra bandet av *Gamla byar i Vilhelmina* (se figur 6), och som behandlar Vilhelmina sockens västra delar, återfinns fler samiska ortnamn än på de övriga två: ”Karta över Malgomajtrakten” (del I) och ”Karta över skogstrakterna i öster och Vojmsjötrakten” (del III). Som anförts ovan menar Pettersson att ortnamnen i östra delarna av Vilhelmina socken ofta är översättningar av samiska namn. Tillsammans med kartmaterialet skapas en representation av en från öster inträngande nybyggarkolonisation som läggs över ett samiskt ortnamnslandskap med svenska översättningar av det äldre samiska namnmaterialet – en toponymisk kolonisation (jfr kapitel 3 ovan) – en påverkan som ebbar ut ju längre västerut man kommer för att längst i väster upphöra, varför där ett äldre samiskt ortnamnslandskap kvarstår.

Figur 6. Karta över fjälltrakterna och Vojmsjötrakten, ett utsnitt. Se detaljer på uppslag s. 92–93. Källa: Pettersson 1944, kartbilaga.

4.3.2 Historiskt djup och autenticitet

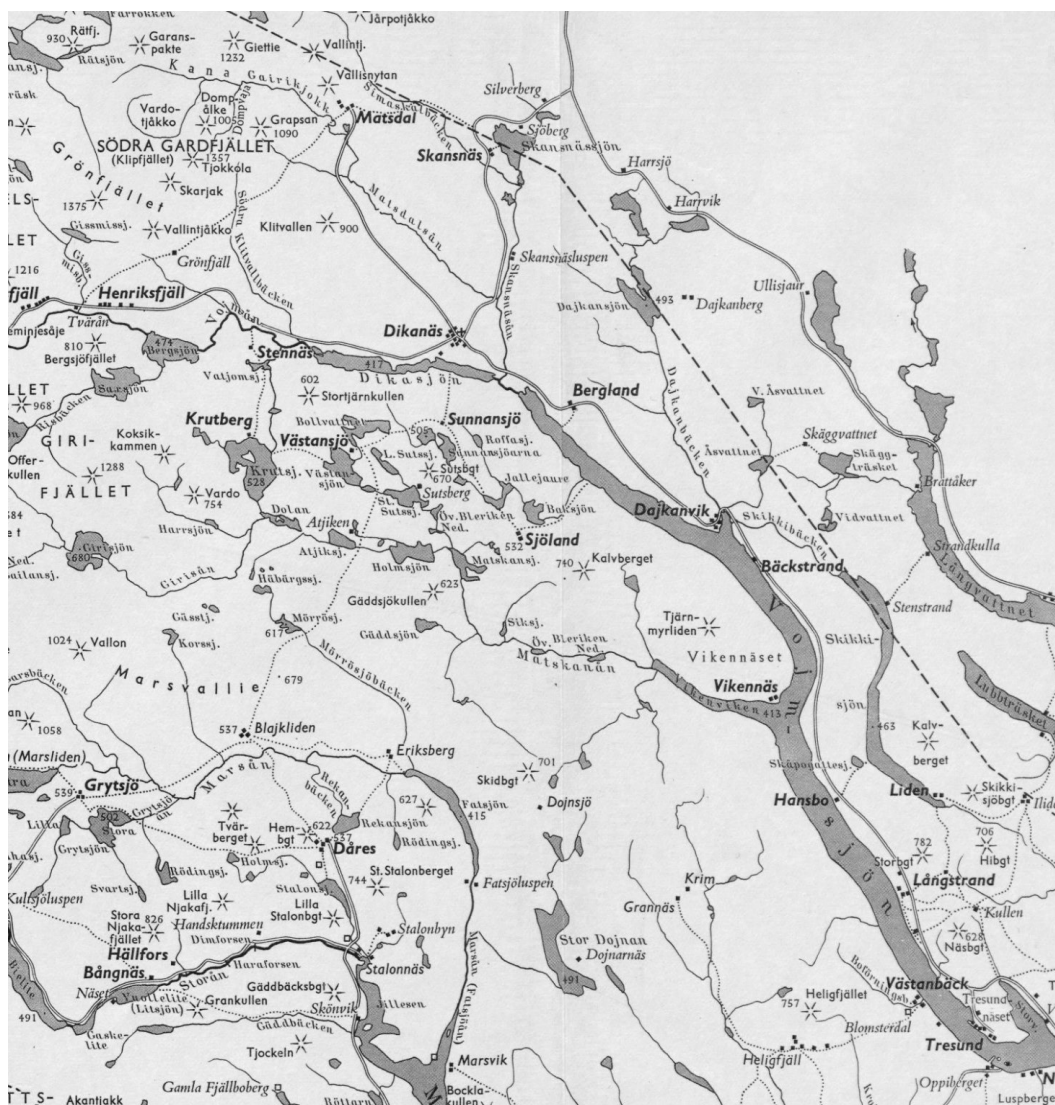
Efter denna genomgång av vissa generella aspekter följer här en närmare granskning av för denna boks syfte särskilt intressanta typer av ortnamnsbruk i *Gamla byar i Vilhelmina*. Det rör sig huvudsakligen om exempel där olika utredningar av ortnamnens betydelse synliggör språkliga och kulturella möten, som fyller markerna med människor och skapar ett historiskt djup.

Det är vanligt att Pettersson uppger flera namn för en och samma lokalitet, vilket automatiskt aktualiserar något slags språkligt och kulturellt möte. I exemplet Hällfors ovan hittar vi flera instanser av detta: först förekommer ”Storån, eller Ångermanälven mellan Kultsjön och Malgomajsjön”, två namn för ett och samma vattendrag, följt av ”Litsjön eller Vuollelite” som namn på en och samma sjö (Pettersson 1944, s. 112). Namnet *Storån* i detta citat syftar alltså på en specifik sträcka mellan sjöarna (jfr Pettersson 1941, s. 6; se äv. ISOF, Ortnamnsregistret, uppslagsord *Storån*). Som alternativ till *Storån* ger Pettersson namnet *Ångermanälven*, tillsammans med en geografisk avgränsning. Pettersson ger dock ingen närmare vägledning till hur relationen mellan namnen bör förstås men det framstår som att han ger *Storån* som ett lokalt namn, som för läsaren kan behöva förklaras med det rikssvenska *Ångermanälven*.

Figur 6. Karta över fjälltrakterna och Vojmsjötrakten, delat utsnitt, vänster karthälva.
Källa: Pettersson 1944, kartbilaga.

Figur 6. Karta över fjälltrakterna och Vojmsjötrakten, delat utsnitt, höger karthälva.
Källa: Pettersson 1944, kartbilaga.

Namnet *Storån* används på andra ställen i *Gamla byar i Vilhelmina* som ett lokalt namn på hela Ångermanälven (Pettersson 1946, s. 253; se äv. Bucht 1966, s. 141). Pettersson ger inte heller någon förklaring när han uppger det samiska *Vuollelite* som alternativ till *Litsjön*. Vid ett annat tillfälle i *Gamla byar i Vilhelmina* förklaras att sjön i fråga av svenskarna kallades *Litsjön* och av samerna *Vuollelite* (Pettersson 1944, s. 84).

Oftast när två namn på en och samma lokalitet förekommer i *Gamla byar i Vilhelmina* rör det sig om svenska och samiska namn och i det följande kommer jag att studera på vilket sätt detta sker.

Ortnamn som helt eller delvis har svensk språklig form förklaras ofta av Pettersson genom etymologiska resonemang, där en samisk bakgrund och ett samiskt ortnamn lyfts fram. Så är fallet i följande exempel, hämtat från beskrivningen av byn Djupdal, där det finns ett berg vid namn *Baktoberget*, som i en fotnot förklaras sålunda (hakparenteserna med utgivarnas tillägg finns med i originalcitaten):

La. *Baktåie* av baktie 'tvärbrant stupande bergsida' och åie [riktigare oäijje] 'rund bergstopp'. Byn Djupdal har alltid kallats Baktoberget av befolkningen inom socknen. [Ännu kyrkboken 1877–86 skriver: *Djupdal (lapponice Paktiåive)*.] (Pettersson 1944, s. 223.)

Namnet *Baktåie* uppges här som det samiska namnet på berget i fråga. Dessutom förklaras de ingående ordelementen och deras betydelser och därmed blir det svenska namnet *Baktobergets* samiska bakgrund tydlig. Relationen mellan namnen beskrivs på det sättet att det svenska namnet positioneras som en försvenskning av det samiska namnet; det är via det samiska namnet som vi når namnets sakliga betydelse, dess etymologi. I denna informativa fotnot klagörs även att *Baktoberget* vid sidan av att vara ett naturnamn också är ett bebyggelsenamn, och som sådant ett folkligt alternativ till *Djupdal*. En kronologisk dimension förs in av utgivarna – i citatet ovan inom hakparenteser – som påpekar att kyrkboken ännu tar upp samiska *Paktiåive* som samiskt namn för Djupdal, anspelande på en utveckling där detta samiska namn utgör en äldre, nu försvunnen eller försvinnande namnform. Exemplet visar även att man i diskussionen av dynamiken mellan svenska och samiska ortnamn även bör inkludera övergången från naturnamn till bebyggelsenamn samt relationen mellan officiella och folkliga namn.

I föregående exempel presenteras det samiska namnet helt utan intro-

duktion, medan relationen namnen emellan specificeras något vid andra tillfällen. Tre exempel på olika varianter av sådan specificering är: Norra Borgafjäll, om vilket det sägs att det: ”heter på lapska *Burgvarie* eller *Burgfille*” (Pettersson 1944, s. 118), Jämebäcken, där det sägs att ”Bäckens namn uttalas på lapska *Jamiejohkke*” (Pettersson 1944, s. 161) och Giksjön, om vilket Pettersson skriver: ”Giksjöns lapska namnform *Gäikajavrie* eller *Gäika* betyder sjön, som glittrar av små strömvågor på sjöytan” (Pettersson 1944, s. 195). I det sista exemplet följer dock efter angivandet av det samiska namnet även en tolkning av detsamma, och likt det föregående exemplet positioneras det samiska namnet som det äldre, från vilket det svenska namnet bildats, och från vilket det går att härleda en möjlig betydelse.

De samiska namnen ges dock inte uteslutande för de etymologiska resonemangens skull. Det förekommer även att Pettersson anför ett samiskt namn som parallell till ett svenskt namn, vars uttolkning inte kräver någon etymologisk utredning. Ett exempel på detta är namnet *Siksjönäs*, ett bynamn som enligt Pettersson har sitt ursprung i namnet på ett näs eller en udde i Siksjön ”kallat Siksjönäset” (Pettersson 1941, s. 53). I en fotnot fogad till *Siksjönäs* ges upplysningen att byn Siksjönäs av samerna kallas *Tjotj* eller *Tjotnjuäna* och att detta betyder ’sikudden’ (Pettersson 1941, s. 53). Vidare sägs att samerna också har ett annat namn för platsen, nämligen *Vethser* som ska komma av samiska *vethses* ’sanning’ men att samerna idag inte känner till detta namn (ibid.).

De samiska namnen, *Tjotj*, *Tjotnjuäna* och *Vethser* behövs inte här för det svenska namnets etymologiska uttolkning och ingenting sägs om att det ena skulle vara en översättning av det andra. Vidare lyfts i detta exempel fram ett äldre skikt av samiska namn, något som görs vid ytterligare några tillfällen i *Gamla byar i Vilhelmina* (se *Nedre Gailansjön*, Pettersson 1944, s. 239 och *Gåppogielesne*, Pettersson 1941, s. 20; se äv. 5.2.2 nedan). Pettersson låter här och vid andra liknande tillfällen de samiska ortnamnen vara med och definiera platserna i fråga utan att de fyller en praktisk etymologisk funktion. Just denna sjö, Siksjön, har dessutom ett sägenmaterial knutet till sig som sträcker sig långt tillbaka i tiden, till ”uråldrig tid” (Pettersson 1941, s. 54). Det berättar om rikedom på fisk, men också om de fiskaresamer som bodde på Siksjönäset och vars liv kom att få ett våldsam slut efter ett möte med en svensk man som kom för att leta efter en lämplig plats för nybyggen. Enligt den sägen som Pettersson återger hade fiskaresamer bott vid Siksjön ”sedan uråldrig tid” och att svenska män

vandrade omkring där ”i den allra tidigaste nybyggaretiden” för att se sig om efter lämpliga platser för nybyggen (Pettersson 1941, s. 54). Enligt sägnen utspelar sig en dramatisk historia där en svensk man råkar i konflikt med den samiska familj som bodde ytterst ut på näset där det hela slutar med att en samisk man och kvinna blir skjutna till döds (ibid.).

Pettersson kommenterar sägnen på följande vis:

Att sägnen berättar om en verklig händelse tyckes antydast av den omständigheten, att nybyggarna på Siksjönässets yttersta del vid odling av åker därstädes anträffade en huvudskalle och ben ur en människas kropp överst i mulden på det ställe, där de arbetade med att taga upp åker. Här har väl utspelats ett av dessa dramer, vilka av allt att döma ej varit så sällsynta, men om sådana händelser ha knappast det svagaste rykte nått överhetspersonernas öron längre ned i landet. (Pettersson 1941, s. 54.)

Här samspelar upplysningarna om det äldre samiska namnbruket med sägenmaterialet och skapar en tydlig samisk historia på platsen.

En speciell typ av ortnamn och etymologiska förklaringar i *Gamla byar i Vilhelmina* är de som bygger på något slags svenskt missförstånd i mötet med samerna. Ett exempel på detta är namnet *Malgomaj* (Pettersson 1941, s. 6). Pettersson skriver att nybyggarna kallat den stora sjön för *Storsjön* medan samerna har kallat sjön för *Jittneme*, samt att det samiska namnets betydelse är ’det vidsträckta isfältet’ (Pettersson 1941, s. 6).

Här ges tre namn på en och samma sjö: *Malgomajsjön*, *Storsjön* och *Jittneme*. Pettersson förklarar vidare det samiska namnet med att samerna använder de frysta sjövikarna när de flyttar med renarna mot kusten under senhösten; på väg tillbaka under senvintern färdas de över den isbelagda sjön, som då är det ”vidsträckta isfältet”. Namnet *Malgomaj* förklarar Pettersson sedan med att den same som innehade skattelandet på Östra Malgomajlandet drev renar utefter sjön, mellan sina två visten, något som gjorde marken hårt nertrampad. Pettersson fortsätter med att förklara att en hårt rentrampad mark kallas av samerna för *mälkie* och att en sträcka som man behöver gå eller färdas förbi i båt kallas *maje* och att detta tillsammans skulle bli *mälkomaje* och betyda ’den rentrampade sträckan som man har att gå över eller att ro utefter’ (Pettersson 1941, s. 6f.). När sedan svenska personer hörde samerna tala om att ”ro mälkomaje, så uppfattade de detta såsom namnet på hela den stora sjön och började själva kalla sjön Malgomaja eller förkortat Malgomaj” (Ibid.).

Denna typ av namnförklaringsäpner, där kolonisatörer sägs ha missförstått det urfolket sagt, har motsvarigheter i andra koloniala områden runt om i världen.²⁶

Ytterligare ett exempel ur *Gamla byar i Vilhelmina*, som bygger på ett liknande missförstånd, är namnet *Skansholmen*, som ursprungligen sägs vara givet efter hunden Skäns,²⁷ vilken på holmen slogs ihjäl av sin husbonde eftersom den jagade hans renar (Pettersson 1941, s. 69). Nybyggarna, berättar Pettersson, hörde samerna använda detta namn och tolkade det som att det innehöll ordet *skans*, det vill säga ett slags försvarsanläggning eller skydd. Att Pettersson anser denna förklaring som otrolig uttrycks av följande kommentar: ”Huru pass tillförlitlig denna sägen är, får man lämna därhän” (Pettersson 1941, s. 69).

I några fall i *Gamla byar i Vilhelmina* är det dessutom så att det återfinns både en samisk och en svensk förklaring till ortnamnet och att Pettersson tar tydlig ställning för den samiska tolkningen. Nedanstående exempel illustrerar detta och ger dessutom en god inblick i Petterssons syn på det material han samlat in till *Gamla byar i Vilhelmina*. I skildringen av byn Saxnäs presenterar Pettersson en namnförklaringsäpnen om namnet *Vinevare*. Han skriver att berättelsen har hittats på av nybyggarna och att den går ut på att när samerna från Kultsjö i äldre dagar kom upp mot fjället brukade de stanna i östsluttningen av fjället *Vinevare*, släppa renarna fria utan tillsyn och själva gå upp på fjället för att dricka brännvin ”under solvarma vårdagar och under dagsljusa vårnätter, så länge något brännvin fanns kvar i kaggarna” (Pettersson 1944, s. 120). Enligt denna sägen kommer namnet *Vinevare* av att samerna kallar brännvin för *vijne* och att namnet på fjället alltså skulle betyda ’brännvinsfjället’ (Ibid.).

Pettersson lämnar här inledningsvis över ordet till nybyggarna – det är deras etymologiska resonemang som förmedlas. Berättelsen erbjuder

²⁶ Ett exempel är namnet på mexikanska delstaten *Yucatán*, vilket enligt en spridd uppfattning härrör från kolonisatörernas missuppfattningar (Frazier 2006, s. 314).

²⁷ Uttalas med hårt k.

en förklaring till ortnamnets uppkomst, en förklaring som bland annat innehåller en nedsättande och stereotyp bild av samernas dryckesvanor. Pettersson återtar dock ordet och med resonerande röst sätter han denna berättelses inre logik i tvivelsmål. Berättelsen är enligt Pettersson utan tvivel osann eftersom samerna aldrig på den tiden av året skulle släppa renarna utan tillsyn, och, tillägger han, så borde fjället ha haft detta namn långt innan samerna började föra med sig brännvin upp på fjället (Ibid.). Efter att på detta sätt sakligt ha argumenterat mot nybyggarnas berättelse ger Pettersson ordet till samerna och låter oss veta hur denna berättelse mottagits av dem. Han berättar att samerna är förnärmade över denna berättelse, särskilt eftersom en präst från området återgivit berättelsen under ett föredrag i Stockholm (ibid.).

Ytterligare en aktör kommer här in i berättelsen, nämligen överheten, symboliserad av prästen som i huvudstaden förmedlar denna för samerna förnärmande berättelse. När Pettersson fortsätter ortnamnsetymologin i en fotnot är sanningshalten inte föremål för författarens tvivel; då är det i stället ett ortnamnsnarrativ berättad utifrån samernas perspektiv som ger förklaringen. Enligt vad samerna berättar skedde det en vår att man drev renar på skaren på väg upp på det då ej namngivna fjället och att man hörde underliga gläfsande ljud där uppe. När de kom upp på fjället såg de fyra vargar som hade parat sig och som inte kunde fly varpå de slog ihjäl vargarna. Sedan dess, berättar Pettersson, ska samerna ha kallat fjället för *Vinevarie*, vilket betyder 'parningsfjället' (Ibid.).

Pettersson inleder alltså diskussionen av namnet *Vinevare* med nybyggarnas berättelse – trots att han uppenbarligen anser den vara felaktig. Exemplet illustrerar att Pettersson i stället för att endast återge den folkliga kunskap som han anser vara mest trovärdig också inkluderar andra, avvikande perspektiv.

Petterssons diskussion av namnet bynamnet *Dåres* ger dels en inblick i de värderingar som funnits kring samiska namn, dels tar han själv ställning för att en enligt honom korrekt etymologi bör styra:

Byns namn sammanhänger med namnet på det berg, som på lapska heter *Doâries-tjuvvelke*, vilket namn på svenska kan översättas *Tvärberget*. Namnet karakteriserar bergets läge i tillnärmelsevis rät vinkel mot vattendraget och närliggande bergs strykningssriktning. I senare tid hava en del personer tagit sig för att säga och skriva

Dårris (stundom också stavat Dorris), varvid man torde hava föreställt sig att namnet skulle låta finare och verka mindre lapskt än Dåres. Men *Dårris* eller *Dorris* är alldeles meningslöst. Byn heter *Dåres*. (Pettersson 1944, s. 1.)²⁸

I följande exempel, hämtat från skildringen av byn Hansbo (Pettersson 1944, s. 302ff.) är det i stället så att ett nybygge upptas på ett område där ett äldre samiskt namn redan finns, men där den sökande, Hans Hansson Kanon, föredrar ett annat namn. I ett utdrag ur syneprotokollet anges att nybygget skulle kunna benämnas efter samernas ”urgamla namn”, nämligen *Skoupegatt* men att den sökande i stället vill att nybygget skulle heta *Kanonstrand* (Pettersson 1944, s. 303.) Vidare berättas att *Kanonstrand* några år senare ändras till *Hansbo*. Vid sidan av Petterssons aktning för det samiska namnmaterialet, skymtar vi också här synemännens kunskap om och eventuellt positiva förhållande till det samiska namnet.

4.4 Sammanfattande diskussion

I detta kapitel har jag undersökt hur mänsklig närvaro respektive frånvaro skildras i de undersökta texterna. Frågan är viktig eftersom kolonial diskurs ofta innehåller idéer om *terra nullius*, ingenmansland, och om vildmark, där markerna görs tillgängliga för kolonisation, till skillnad från om de betraktas som redan ianspråktaga av människor (se kapitel 3 ovan). Genom att analysera de tillfällen då naturen beskrivs som öde och vild respektive då den framställs som befolkad av människor, samt vilka grupper och aktiviteter som tillåts befolka markerna nås insikter om denna studies övergripande syfte, nämligen naturens roll i språkligt platsskapande i norra Sverige med särskilt fokus på nybyggarkolonisationen.

Jag inleder kapitlet med att studera Petrus Læstadius tvetydiga bild av de marker han reser genom och de platser han besöker under uppdraget som missionär. Å ena sidan är det en farlig men också ödlig vildmark han möter, å andra sidan befolkas samma platser av samer.

Jag föreslår att denna skenbara paradox bygger på en kulturhierarkisk ideologi där, hos Læstadius, fjällsamerna står lägst, följt av skogssamerna

²⁸ Skildringen av Dåres färdigställdes av Pettersson som ett fristående manuskript. Delar publicerades i tidskriften *Västerbotten* 1978; sedermera gavs texten ut i boken *Nybyggares dagliga leverne* (Pettersson 1999) av Vilhelmina kommun.

och där den åkerbrukande kulturen tronar på toppen av hierarkin. Efter-
som samerna placeras lågt i kulturhierarkin berövas de också möjligheten
att helt upphäva tomheten. Sett ur kolonisatörens synvinkel är det till
vildmark, ingenmansland, som de kommer för att ta upp sina nybyggen.
Samernas närvaro och historia på platsen förnekas inte – tvärtom – men
genom att de placeras så pass mycket lägre på kulturhierarkin försvinner
de in i själva naturen, blir en del av den ödsliga vildmarken.

Læstadius egna rörelser genom markerna präglas av umbäranden
medan samerna tycks röra sig i en närapå parallell dimension, utan att gå
vilse eller hotas av farligheter. Samernas boplatser, deras olika visten, blir
hos Læstadius svårfångade. De gömmer sig mitt i stora landområden och
när de äntligen hittas händer det flera gånger att samerna rest vidare.
Detta bidrar till en föreställning om flyktig samisk närvaro i markerna.
Denna svårfångade närvaro påminner om den spöklika närvaro som
Mary Louise Pratt menar att urfolk ofta ges i kolonial diskurs (se kapitel
3 ovan; Pratt 2008, s. 51).

Markerna i Læstadius texter kan vidare beskrivas som ett system av
platser med olika grad av kultur: områdena längst i väster, där fjällsa-
merna befinner sig, står för den lägsta graden, medan skogslandet, där
skogssamerna vistas, tillskrivs en något högre grad av kultur. Vad gäller
den enligt Læstadius högsta kulturella nivån, odlingskulturen, så befin-
ner den sig både österut, vid kustens odlingsbygder, och längre söderut i
Sverige där uppodlingen är utbredd. Relationen mellan de marker som
Læstadius skildrar och områden med denna högre grad av kultur, sär-
skilt söderut, karakteriseras bland annat genom några episoder där
Læstadius beskriver sina föreställningar om de utomstående blickar:
dessa präglas dels av rädsla för den vilda mörka ödemarken, dels av ett
slags medlidande, ett paternalistiskt overseende med brister i civilisation
och förfining.

Den kausala relationen mellan de olika utvecklingsstadierna – att
den ena följer på den andra i en viss riktning – implicerar även en krono-
logisk dimension. Man kan säga att Læstadius har en anticipatorisk blick
(jfr Willems-Braun 1997, s. 13) som är stadigt fäst i framtiden, där han ser
befolkningstillväxt och materiell och andlig rikedom – med andra ord
kultur – och vägen dit nås genom uppodling av markerna. Samerna får av
honom en gedigen historia på platsen, men ges inte i samma utsträckning
någon framtid.

Petrus Læstadius besjälar markerna genom personifiering, och även om detta sätt att skildra naturen på är perifert jämfört med hans syn på naturen som arena för en framväxande odlingskultur, skapas dock genom detta ett slags närvaro av naturen självt – som på ett försiktigt vis bryter med en i övrigt helt antropocentrisk natursyn.

I detta kapitel har jag också följt med när Petrus Læstadius guidar tre främmande resenärer på en färd genom markerna, till samerna, så som Læstadius själv beskriver det i sin journal. Genom att en av dessa främmande resenärer, Daniel Hoggué, publicerat sin egen skildring av resan ges en möjlighet att läsa texterna parallellt och diskutera skillnader och likheter. Särskilt intressant blir den krock som uppstår när Petrus Læstadius sublimerar norrländska natur – vars imponerande skönhet han skildrar genom resenärernas imponerade reaktioner – i stället föder ett djupt vemod och en sorgsenhet hos Hoggué och de andra resenärerna i dennes egen skildring.

I Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* skildras den första nybyggaren för var och en av de 116 byskildringar som ingår i verket. Det är berättelser om nybyggarkolonisationen som utspelar sig på individnivå. För hälften av byarna saknas uppgifter om närvaro i markerna före nybyggaren anländer. För ett tjugotal sägs däremot att nybyggaren upptar nybygget vid eller på ett befintligt samiskt skatteland. Flera samer beskrivs dessutom ansöka om att bli nybyggare på det egna skattelandet i syfte att freda markerna från andra nybyggare. Ett tiotal nybyggare får hjälp av eller hamnar i konflikt med samer som redan finns på platsen för det tilltänkta nybygget. För några av byarna beskriver Pettersson en samisk förhistoria på platsen, och i ytterligare några fall beskrivs samiska arkeologiska fynd på platsen. Markerna härbärgerar i ett tjugotal av byskildringarna ett äldre samiskt sägenmaterial. Dessa språkliga landskap berättar om samisk närvaro i äldre tider. Den nybyggarkolonisation som Pettersson skildrar utspelar sig med andra ord för många av byarna på platser med samisk närvaro eller samisk historia.

En annan närvaro som återfinns på platsen när nybyggarna kommer dit är svenska statens, och den manifesteras genom ett särskilt språk. Exempelvis heter det att nybygget etableras på *kronoallmanningen* eller att det är *odisponerade lägenheter* som inkluderas i nybygget. Detta för att nämna blott två exempel. Vid sidan av statens närvaro signalerar även begreppen att markerna ännu inte används och därför kan tas i anspråk.

I kapitlet analyseras också den mycket rika förekomsten av ortnamn i *Gamla byar i Vilhelmina*. I texterna läggs ett finmaskigt toponymiskt nät över markerna och ett slags ortnamnslandskap skapas. Ortnamnen är antingen skrivna på rikssvenska, svensk dialekt eller samiska, och inte sällan utgör de blandningar av svenska och samiska ordelement. Dessa flerspråkiga ortnamnslandskap, särskilt när de visas upp på de kartor som medföljer *Gamla byar i Vilhelmina*, tenderar dock att uppvisa en öst-västlig skillnad med fler samiska ortnamn i väst och fler svenska i öst. Denna tendens kan betraktas som en bild av kolonisationsprocessens rörelse.

Pettersson anför ofta både ett samiskt och ett svenskt ortnamn för en viss lokalitet. Det rör sig ibland om att det svenska namnet förklaras etymologiskt med hjälp av det samiska namnet, medan han ibland ger ett samiskt parallellnamn till det svenska namnet, utan att det krävs för den etymologiska tolkningen. Samiskt och svenskt möts i Petterssons behandling av ortnamnen på fler sätt, exempelvis i berättelser om språkliga missförstånd mellan samer och svenska nybyggare.

Ortnamnen har förmågan att upphäva tomhet och ödslighet genom att de utgör tydliga tecken på mänsklig närvaro. Att en plats har ett namn innebär att den finns i ett mänskligt kunskapssystem. På det sättet kan ortnamnen betraktas som stående i ett slags konflikt mot en karakterisering av en plats som *terra nullius*, åtminstone på så vis att ju fler namn som ett område visar upp – ju mer detaljer ortnamnslandskapet har – desto svårare blir det att behålla illusionen av tomhet, ödemark och vildmark. Denna mänskliga närvaro i naturen blir dessutom i Petterssons texter i hög utsträckning en samisk sådan, som sträcker sig långt tillbaka i tiden, och som ges hög trovärdighet i och med det samiska språkmaterialets betydelse i den etymologiska diskursen.

Även om det i *Gamla byar i Vilhelmina* inte i samma utsträckning som hos Læstadius finns drag av kulturhierarkier är det oklart i vilken utsträckning det samiska ges någon framtid. Hela verket utgör förvisso ett tillbakablickande i syfte att rädda folklig kunskap undan glömskan, men av detta folkliga material bygger Pettersson upp berättelser om hur nybyggarkolonisationen gick till. I relation till kronologin i dessa berättelser finns det hela tiden en äldre samisk verklighet, som bara kan nås via sägner och arkeologi, och som alltså mestadels ligger utom räckhåll. Det rör sig exempelvis om en verklighet ”långt före den tid, då nybyggare

började bosätta sig i fjälltrakten (Pettersson 1944, s. 263). Denna dunkla samiska närvaro återfinns före kolonisationen och det är denna försvunna samiska verklighet som gäckar uttolkaren av det äldre samiska ortnamnsmaterialet. Enligt Pettersson går det ju inte längre att få reda på många av de äldre samiska namnen och deras innebörd (Pettersson 1946, s. 308). I och med detta skapas en bild av samisk historia, men inte på motsvarande sätt en vision om framtiden. Det finns en öst-västlig skillnad i ortnamnsmaterialet, där de äldre samiska namnen i högre utsträckning finns kvar i väst, medan de svenska översättningarna och omtolkningarna har kommit in från öst och ersatt de samiska. Detta skapar en kronologi i geografin som påminner om Læstadius kulturhierarkier: att färdas västerut är att färdas bakåt i tiden och komma närmare en samisk, nu försvunnen, historia.